
ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. LXXX

SECTIO F

2025

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

JACEK CHACHAJ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2268-9692>

jacek.chachaj@kul.pl

Terenowy archidiaconat lubelski

Territorial Archdeaconry of Lublin

ABSTRAKT

Artykuł jest próbą podsumowania dotychczasowych ustaleń dotyczących dziejów terenowego archidiaconatu lubelskiego. Sporo miejsca poświęcono w tekście przedstawieniu naukowej dyskusji dotyczącej genezy i czasu powstania omawianej jednostki administracji terytorialnej Kościoła. Zaprezentowane zostały zarówno te poglądy, które zdominowały wspomnianą dyskusję, jak i wypowiedzi, które nieco odbiegają od powszechnie przyjętych wizji i wydają się skłaniać do podejmowania dalszych badań w tej kwestii. Szczególnie inspirujące obecnie wydają się zwłaszcza nieco zapomniane teksty Józefa Szymańskiego. W artykule przedstawiono również dotychczasowe ustalenia odnośnie do zasięgu, administracyjnych podziałów wewnętrznych oraz etapów rozwoju sieci kościelnej w ramach archidiaconatu lubelskiego, a także samych osób archidiaconów lubelskich.

Słowa kluczowe: archidiaconat lubelski; średniowiecze; epoka nowożytna

O terenowym archidiaconacie lubelskim napisano już bardzo wiele, a dotychczasowa literatura dotycząca związanej z nim tematyki była referowana także kilkakrotnie w ostatnich dwudziestu latach¹. Niniejsze rozważania należy zatem traktować przede wszystkim jako swego rodzaju podsumowanie dotychczasowych ustaleń oraz krótkie zreferowanie obecnego stanu wiedzy na temat tej jednostki

¹ M.T. Zahajkiewicz, *Diecezja, jej granice i organizacja terytorialna*, [w:] *Dzieje archidiecezji lubelskiej (1805–2005)*, red. M.T. Zahajkiewicz, Lublin 2005, s. 30–31; J. Chachaj, *Bliżej schizmatyków niż Krakowa... Archidiaconat lubelski w XV i XVI wieku*, Lublin 2012, s. 10–11; idem, *Początki lubelskiego ośrodka kościelnego*, [w:] *Lublin przez siedem wieków. Wydarzenia i ludzie*, red. E. Niebelski, Lublin 2017, s. 169.

administracji terytorialnej Kościoła łacińskiego. Istniała ona przez ponad sześćset lat – powstała zapewne w XII wieku i funkcjonowała do schyłku XVIII wieku. Realnie kres istnienia terenowego archidiakonatu lubelskiego przyniosła bowiem decyzja Sejmu Wielkiego z 11 czerwca 1790 roku, która przyłączała do pozostałych w granicach Rzeczypospolitej części diecezji chełmskiej położone na wschód od Wisły tereny diecezji krakowskiej², chociaż wbrew czasem powtarzanej tezie obszar ten nie pokrywał się ściśle z terenowym archidiakonatem lubelskim³.

W pewnym sensie został w ten sposób zrealizowany projekt, który rozważano 370 lat wcześniej – w latach dwudziestych XV wieku. W tym okresie, zapewne wskutek zabiegów biskupa chełmskiego Jana Biskupca, który zyskał dla swoich planów poparcie Władysława Jagiełły, podjęto próbę włączenia do diecezji chełmskiej położonych na wschód od Wisły terenów diecezji krakowskiej, określanych w źródłach jako *districtus lublinensis* (co przez część badaczy było niefortunnie rozumiane jako powiat lubelski) i przeniesienia stolicy diecezji do Lublina. Polecenia w tej sprawie wydał papież Marcin V, wydając nawet w 1424 roku odpowiednie bulle, w których jednak ostateczne wprowadzenie zmian w życie uzależnił od decyzji arcybiskupa gnieźnieńskiego oraz zgody biskupa i kapituły krakowskiej. W efekcie zdecydowanego przeciwdziałania biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego papież w 1426 roku cofnął wcześniejsze decyzje⁴.

Po likwidacji u schyłku XVIII wieku terenowego archidiakonatu lubelskiego honorowa archidiakonia przetrwała w lubelskiej kapitule katedralnej, jako jedna z jej prałatur, aż do drugiej połowy XX wieku. Nie była jednak w żaden sposób związana z pełnieniem dawnych funkcji archidiakona lubelskiego i została ostatecznie zniesiona wraz z innymi godnościami prałackimi po Soborze Watykańskim II⁵.

Już ponad 120 lat temu przy okazji rozważań dotyczących zasięgu historycznej diecezji krakowskiej Karol Potkański zauważył pochodzącą z końca XII wieku wzmiankę o Janie archidiakonie z Lublina znajdującą się w tzw. *Album*

² *Volumina Legum. Prawa konstytucje y przywileje Krolestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, y Wszystkich Prowincyi należących: na walnych seymach koronnych od Seymu Wiślickiego Roku Panskiego 1347 az do ostatniego Seymu uchwalone*, t. 9: *ab anno 1782 ad annum 1792 acta Reipublicae continens*, Kraków 1889, s. 175 (cała konstytucja nr 151 na s. 174–175); M.T. Zahajkiewicz, *Diecezja...*, s. 35.

³ H. Gapski (red.), *Atlas historyczny (archi)diecezji lubelskiej 1805–2010*, Lublin 2011, s. 16 (z przypisem 18), 92–93.

⁴ Kilkanaście lat temu więcej na ten temat: J. Chachaj, *Bliżej...*, s. 74–76 z przytoczoną tu obficie wcześniejszą literaturą na ten temat oraz źródłami dotyczącymi tej sprawy. W sprawie terminu *districtus lublinensis* i potencjalnych możliwości jego znaczenia zob. *ibidem*, s. 42–43, 45.

⁵ M.T. Zahajkiewicz, *Centralne urzędy i instytucje diecezjalne*, [w:] *Dzieje archidiecezji lubelskiej...*, s. 75.

*miechowskie*⁶. Badacz uważał reformatora Gedkę za tego biskupa krakowskiego, który prawdopodobnie jako pierwszy podjął się dzieła zorganizowania wschodnich terenów swojej rozległej diecezji. Był pewien, że to właśnie Gedko w połowie XII wieku powołał do życia terenowy archidiaconat radomski. Skłoniło go to do wniosku, że tego samego biskupa należy uznać także za założyciela terenowego archidiaconatu lubelskiego, choć jasno stwierdził, że „dowodów na to nie ma”⁷. Potkański nie wszedł jednak w rozważania dotyczące zasięgu interesującej nas jednostki administracji kościelnej, przyjmując zapewne, że jej granice nie ulegały większym zmianom.

Niemal w tym samym czasie ukazała się ważna wypowiedź na temat początków archidiaconatu lubelskiego, która wyszła spod pióra Jana Ambrożego Wadowskiego w pracy dotyczącej dziejów kościołów lubelskich⁸. Pojawiła się ona przy okazji omawiania historii kościoła pod wezwaniem św. Michała Archanioła, który był najstarszym kościołem parafialnym Lublina, a zarazem świątynią archidiacona lubelskiego (wiele wskazuje na to, że w najdawniejszych czasach były łączone funkcje plebana i archidiacona lubelskiego⁹). Badacz opierał się przede wszystkim na informacjach o początkach archidiaconatu lubelskiego zanotowanych przez Jana Długosza, przy czym zwrócił uwagę na pewne niejasności i istotne sprzeczności zawarte w tych wiadomościach. Wadowski uznał, że z Długoszowego przekazu można wysnuć jedynie wniosek, że archidiaconat lubelski istniał „od niepamiętnych czasów”¹⁰.

⁶ *Johannem archidiaconum de Lubelnia* – wzmianka na liście dobrodziejów klasztoru bożogrobców w Miechowie wśród osób przyjętych do bractwa Grobu Pańskiego w Jerozolimie. Zob. *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 2: 1153–1333, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886, nr 376, s. 18 (cały dokument s. 16–18); K. Potkański, *Granice biskupstwa krakowskiego*, „Rocznik Krakowski” 1900, t. 4, s. 224. *Album miechowskie* uległo zniszczeniu w 1863 roku w czasie powstania styczniowego. Zob. A. Rybarski, *Losy Album Miechowskiego*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 37, s. 374–375.

⁷ K. Potkański, *op. cit.*, s. 229–230.

⁸ J.A. Wadowski, *Kościoły lubelskie*, Kraków 1907 (wyd. 2, Lublin 2004, reprint). Drukiem ukazała się tylko niewielka część dzieła, obejmująca osiem, uważanych przez autora za najstarsze, kościołów Lublina. Jej reszta, omawiająca wszystkie świątynie dziewiętnastowiecznej diecezji lubelskiej, w dużym stopniu nieukończona, pozostaje w rękopisie w zbiorach Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

⁹ *Ibidem*, s. 103–104.

¹⁰ *Ibidem*, s. 104–106, przypis 2. Zauważona przez J.A. Wadowskiego niekonsekwencja w przekazie Długosza była wspominana także w późniejszych publikacjach. Czasem badacze nie podejmowali prób jej rozwikłania (P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 34), czasem zaś stawiali hipotezy mające ją wyjaśnić (K. Myśliński, *Najstarszy Lublin – proces tworzenia się średniowiecznego miasta*, „Rocznik Lubelski” 1966, t. 9, s. 167–168; J.R. Marczewski, *Duszpasterska działalność Kościoła w średniowiecznym Lublinie*, Lublin 2002, s. 91–92). Jak się wydaje, odpowiedź na pytanie o przyczyny, dla których Jan Długosz w swoich przekazach dotyczących dziejów kościelnych instytucji lubelskich przekazywał informacje być może niezgodne z rzeczywistym przebiegiem wydarzeń (J. Chachaj, *Jeden czy dwa*

Dopiero blisko trzy dekady później kwestie te zostały dokładniej przeanalizowane przez Tadeusza Silnickiego, który swoje rozumowanie dotyczące początków terenowego archidiaconatu lubelskiego poprowadził w nieco inny sposób niż poprzednicy. Mając świadomość istnienia różnic w zakresie uprawnień i obowiązków archidiaconów na przestrzeni wieków, określił archidiaconat terenowy mianem „archidiaconatu nowego typu”. Uważał ponadto, że wzmianka z 1198 roku świadczy o istnieniu już wówczas „niewątpliwego” archidiaconatu terenowego w Lublinie. Na podstawie momentu pojawienia się pierwszych wzmianek o archidiaconach działających we wschodniej części diecezji krakowskiej (sandomierskim, zawichojskim i lubelskim) oraz o kolegiatach sandomierskiej i kieleckiej doszedł do wniosku, że wspomniane instytucje musiały zostać powołane do życia przez biskupów krakowskich Gedkę lub Pełkę. Któryś z tych biskupów miał według badacza stworzyć archidiaconaty lubelski, zawichojski i sandomierski w ramach jednoczesnej akcji, w dużym stopniu w celu objęcia wschodnich peryferii diecezji krakowskiej akcją misyjną¹¹. Istotnym, choć często pomijanym przez późniejszych badaczy, spostrzeżeniem T. Silnickiego było występowanie w pewnym okresie na terenie tych samych diecezji równocześnie dwóch lub nawet trzech archidiaconów, których uznał za urzędników „typu pośredniego” między archidiaconami dawnego i nowego typu. Archidiaconi ci mieli co prawda przydzielone konkretne okręgi, lecz proces podziału diecezji na archidiaconaty mógł być złożony, a nowe okręgi nie musiały mieć początkowo stałych stolic ani precyzyjnie wytyczonych granic¹².

Po upływie trzech dekad powrócono do rozważań dotyczących początków terenowego archidiaconatu lubelskiego. Stało się to w pracy Przemysława Szafrana dotyczącej rozwoju sieci kościelnej na obszarze tej jednostki administracji kościelnej¹³. Autor jako pierwszy spośród wszystkich badaczy zadających sobie pytanie o czas powstania archidiaconatu lubelskiego zauważył, że o ile z 1198 roku pochodzi najstarsza znana nam wzmianka o archidiaconie lubelskim, o tyle nie powinno się automatycznie traktować tej daty jako momentu sprawowania funkcji przez wspomnianego w zapisie Jana archidiakona z Lublina¹⁴. W oparciu

grobów? Transformacja obrazu czasu i przestrzeni sakralnej Lublina w dziełach Jana Długosza na przykładzie dominikańskiego kościoła św. Stanisława, „Roczniki Humanistyczne” 2013, t. 61, nr 2, s. 41–60; W. Michalski, *Two Medieval Traditions of Lublin and Their Influence on the Local Community's Sense of Identity (13th? – the Beginning of the 17th Century)*, „Annales UMCS. Sectio F” 2017, t. 72, s. 149–178), pozostaje jednym z postulatów badawczych na przyszłość.

¹¹ T. Silnicki, *Organizacja archidiaconatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 43 i n., 54, 60 (przyписы 3–4), 64, 112–126 (z obszernym fragmentem poświęconym archidiaconatowi lubelskiemu na s. 120–122).

¹² *Ibidem*, s. 48–55.

¹³ P. Szafran, *op. cit.*

¹⁴ *Ibidem*, s. 35.

o wcześniejsze badania Zofii Kozłowskiej-Budkowej¹⁵ Szafran zauważył, że dokument powstał z nieznanых nam wcześniejszych luźnych zapisów, wśród których odnotowany był zapewne Jan, dlatego rok 1198 należy traktować jedynie jako *terminus ante quem*, przed którym nastąpiło powstanie archidiakonatu lubelskiego, a dokładne ustalenie momentu jego powołania do życia określił jako „trudne”¹⁶. Podjął jednak taką próbę w oparciu o dokładniejszą analizę wiadomości dotyczących wszystkich jednostek administracji terenowej Kościoła rozciągających się w średniowieczu wzdłuż Wisły. Były to, idąc od południa, archidiakonaty: sandomierski, zawichojski, lubelski, radomski i czerski. W efekcie doszedł do konstatacji, że bardzo prawdopodobny jest wniosek T. Silnickiego o równoczesnym powstaniu tych struktur. Szafran uznał, że utworzono je zapewne przed 1171 rokiem, ale zasugerował też, że słuszne mogły być domysły upatrujące ich genezy w okresie znacznie wcześniejszym, wiążące ich powstanie już nawet z pobytem w Polsce legata papieskiego Idziego z Tusculum w 1124 roku¹⁷. Ta śmiała hipoteza nie znalazła uznania u późniejszych badaczy, choć trudno znaleźć teksty wykazujące wprost jej błędność. Julia Tazbirowa była skłonna uznać pomysł Szafrana cofający równoczesne powstanie archidiakonatów terenowych w diecezji krakowskiej na około 1170 rok¹⁸, natomiast nie została przekonana do hipotezy łączącej powstanie sieci archidiakonatów z osobą legata Idziego¹⁹.

Wnioski P. Szafrana odnośnie do czasu powstania archidiakonatów we wschodniej części diecezji krakowskiej na ogół zostały przyjęte przez badaczy zajmujących się badaniem rozwoju administracyjnych struktur terytorialnych Kościoła²⁰, a podobne tezy były wyrażane też przez autorów, których interesowa-

¹⁵ Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, z. 1: *Do końca wieku XII*, Kraków 1937, s. 132–134. We wznowionej wersji pracy (Kraków 2006) dokument nr 143 jest na s. 198–200.

¹⁶ P. Szafran, *op. cit.*, s. 35–36. Geneza wystawienia przez patriarchę Aymara Monachusa dyplomów dla bożogrobców z Miechowa na podstawie wcześniej wystawionych, nieznanых nam dokumentów została później dokładniej wyjaśniona. Zob. R. Skrzyniarz, *Początki archiwum zakonnego bożogrobców w Miechowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1999, t. 71, s. 410–411.

¹⁷ P. Szafran, *op. cit.*, s. 36–49.

¹⁸ J. Tazbirowa, [rec.] *Przemysław Szafran, Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem, Lublin 1958*, s. 228, „Przegląd Historyczny” 1959, t. 50, nr 3, s. 606.

¹⁹ *Ibidem*, s. 607.

²⁰ S. Jop, *Sieć parafialna archidiakonatu sandomierskiego do końca XVI w.*, „Sprawozdania TN KUL” 1958, nr 7, s. 154; B. Kumor, *Organizacja archidiakonalna w Małopolsce południowej*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny” 1959, t. 2, nr 1–2, s. 395–396 (z sugestią, że trafny może być domysł P. Szafrana o powstaniu archidiakonatów już w czasie legacji Idziego); E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 27–28, z przyjęciem, że cztery archidiakonaty we wschodniej części diecezji krakowskiej powstały równocześnie przed 1171 rokiem, a w każdym razie w XII wieku; H. Grocholski, *Powstanie archidiakonatu zawichojskiego i jego najstarsze kościoły do połowy XIV w.*, „Roczniki Humanistyczne” 1965, t. 13, nr 2, s. 151–153, z sugestią, że

ła terenowa organizacja sądownictwa kościelnego na tych obszarach²¹ oraz przez autorów jedynie pobieżnie i bardzo ogólnikowo wypowiadających się o archidiaconacie lubelskim przy okazji referowania innych, z reguły szerszych zagadnień²².

Co ważne dla naszych rozważań, P. Szafran uznawał za wiarygodny przekaz o powstaniu lubelskiego kościoła św. Michała w drugiej połowie XIII wieku i jednocześnie podzielał powszechną ówczesnie (ale także wiele lat później) wiarę w prawdziwość rzekomo odwiecznej legendy o wcześniejszym funkcjonowaniu kościoła św. Mikołaja i dlatego uznawał ten ostatni za „najstarszą parafię Lublina”. Jednocześnie, zupełnie nie uzasadniając swojej wypowiedzi, stwierdził zawile, że jeszcze wcześniej (zatem zapewne przed powstaniem parafii lubelskiej?) „zaczepieniem” dla archidiacona mógł być kościół Św. Trójcy, choć – zapewne wahając się – w tej sprawie zaznaczył, że „uposażenie wskazuje raczej na Czwartek”²³.

Kolejne wypowiedzi na temat początków terenowego archidiaconatu lubelskiego znajdujemy w ważnym artykule Kazimierza Myślińskiego dotyczącym najstarszych dziejów Lublina. W tekście, wbrew tezom dominującym w wielu wcześniejszych publikacjach upatrujących w Lublinie ośrodek bardzo stary²⁴, autor wyraził przekonanie, że początków lubelskiego grodu i ośrodka kościelnego

powstanie archidiaconatów należy przesunąć przed objęcie biskupstwa krakowskiego przez Gedkę, lecz jednocześnie z powątpiewaniem w powołanie ich do życia podczas legacji Idziego w 1124 roku (s. 153, przypisy 14–15); B. Rzewuska-Kurzeja, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej w średniowieczu*, „Nasza Przyszłość” 1983, t. 59, s. 71–72; J. Chachaj, *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna w diecezji krakowskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1999, t. 71, s. 386; idem, *Rozwój sieci parafialnej i początki organizacji dekanalnej w diecezji krakowskiej do końca XII wieku. Próba podsumowania*, „Roczniki Humanistyczne” 2008, t. 56, nr 2, s. 39, 51.

²¹ J. Rzepa, *Organizacja terytorialna sądownictwa kościelnego w diecezji krakowskiej do pierwszego rozbioru Polski*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1957, t. 4, nr 3, s. 89–90 (Gedko pierwszym biskupem zajmującym się organizacją terytorialną diecezji i zapewne twórcą archidiaconatu radomskiego, powstanie archidiaconatu lubelskiego w końcu XII wieku, a kształtowanie się okręgowych archidiaconatów w diecezji krakowskiej w końcu XII i na początku XIII wieku); P. Hemperek, *Oficjalat lubelski w XV wieku*, „Rocznik Lubelski” 1979, t. 21, s. 47.

²² B.S. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002, s. 61; M.T. Zahajkiewicz, *Diecezja...*, s. 30–31. Wcześniej B. Kumor w haśle dotyczącym archidiaconatu podał jedynie daty wzmianek świadczących o istnieniu tej instytucji na ziemiach polskich, unikając wypowiedzi wprost o czasie powstania struktury archidiaconatów terenowych w diecezji krakowskiej. Zob. B. Kumor, *Archidiaconat*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, t. 1, Lublin 1973, k. 871.

²³ P. Szafran, *op. cit.*, s. 154–155.

²⁴ Jeden z tekstów, w którym pojawił się ten pogląd, ukazał się równocześnie z artykułami K. Myślińskiego. Zob. J. Mazurkiewicz, *Ustrój i znaczenie Lublina w życiu polityczno-prawnym dawnej Polski*, [w:] *Lublin 1317–1967*, red. H. Zins, Lublin 1967, s. 51. Autor stwierdził tu wprost, że archidiaconat lubelski powstał wcześniej niż w końcu XII wieku, w miejscu, gdzie ośrodek władzy państwowej istniał „od niepomnietych czasów”.

nie da się cofnąć przed połowę XII wieku²⁵. Wcześniej jego zdaniem mogła tu istnieć tylko otwarta osada targowa²⁶. Co ciekawe, badacz swoje domysły o archidiakonie zaczął od przypisania P. Szafranowi tezy, że grodowy kościół Św. Trójcy był najstarszym kościołem lubelskim. W tekście K. Myślińskiego pojawiło się już wprost stwierdzenie, że właśnie przy tej świątyni (badacz uznał, że powstała ona wraz z grodem, a zatem czas jej wzniesienia można wyjaśnić, ustalając okres powstania grodu) „mógł istnieć lubelski archidiakon” oraz że urząd ten pojawił się w drugiej połowie XII wieku²⁷. Nie wcześniej niż na ten sam okres badacz datował zresztą także powstanie kasztelanii lubelskiej, sugerując pierwotną przynależność obszarów Lubelskiego do starszej, bo jedenastowiecznej kasztelanii zawichojskiej. Słusznie uważał za pewnik, że organizacja terytorialna Kościoła powstawała w oparciu o istniejące podziały administracji państwowej, a z tego wnioskował, że archidiakonat terenowy z siedzibą w Lublinie musiał pojawić się później niż kasztelania. Uznając 1198 rok za datę potwierdzającą istnienie archidiakonatu lubelskiego, przyjmował istnienie grodu i kasztelanii lubelskiej w latach dziewięćdziesiątych XII wieku i był skłonny uznać, że funkcjonowała ona wcześniej, ale nie przed połową tego stulecia (co wynikało już wyłącznie z jego ogólnego przekonania co do czasu wykształcenia się ośrodka lubelskiego)²⁸. Zupełnie niejasnym i nie wiadomo czemu służącym (chyba tylko wzmocnieniu sugestii, że tworzenie struktur państwowych i kościelnych na obszarach położonych na wschód od Wisły należy wiązać dopiero z Kazimierzem Sprawiedliwym) zabiegiem była podjęta przez K. Myślińskiego próba łączenia odnotowanej w pierwszej ćwierci XIV wieku sytuacji kumulacji lubelskiej prebendy Św. Trójcy i parafii kazimierskiej z sytuacją z końca XII wieku (dodatkowo autor określił „przetrwanie” tego stanu jako „niewątpliwe”), skąd był już tylko krok do możliwości upatrywania w pierwszym odnotowanym archidiakonie lubelskim Janie premonstratensa²⁹. Natomiast niewątpliwie ciekawym i szalenie inspirują-

²⁵ K. Myśliński, *Najstarszy Lublin...*, s. 145–188. Badacz przede wszystkim przeciwstawił się panującemu w latach sześćdziesiątych XX wieku przekonaniu o bardzo wczesnej metryce lubelskiego ośrodka protomiejskiego i grodowego, a co za tym idzie także kościelnego. Upatrywał początków „miejskości” Lublina i wzrostu jego znaczenia dopiero w XII wieku.

²⁶ *Ibidem*, s. 164.

²⁷ *Ibidem*, s. 154, 166. Za brakiem w Lublinie innych, poza powstałą w drugiej połowie XII wieku grodową świątynią Św. Trójcy, miało przemawiać zdaniem K. Myślińskiego nadanie w pierwszej połowie tego stulecia dziesięcin benedyktynom łysogórskim z gruntów, które weszły później w skład rozłogów miejskich. Badacz zakładał brak „rozwinętego życia miejskiego” w tym okresie i uważał, że w tej sytuacji dziesięciny powinny należeć wyłącznie do „plebana”.

²⁸ *Ibidem*, s. 155, 163–164, 166 (tu stwierdzenie, że archidiakonat w Lublinie powstał „niemal równocześnie” z kasztelanią). To przekonanie badacz wyrażał też w innych publikacjach z tego okresu. Zob. idem, *Lublin w życiu gospodarczym i politycznym Polski przedrozbiorowej*, [w:] *Lublin 1317–1967...*, s. 9–10, 16.

²⁹ K. Myśliński, *Najstarszy Lublin...*, s. 166–167.

cym dla kolejnych pokoleń badaczy był pomysł K. Myślińskiego lokalizujący siedzibę archidiakona na południe od grodu. Teren ten, obejmujący „większość” obszaru, na którym lokowano później miasto, archidiakon miał otrzymać od księcia w końcu XII wieku³⁰. W siedzibie tej początkowo miało nie być kościoła, bo archidiakon miał być związany ze świątynią grodową (zresztą jedyną w tym czasie w Lublinie, bo kościół św. Mikołaja zdaniem badacza miał powstać na przełomie XII i XIII wieku).

Trzeba zauważyć, że w kolejnych latach wizja K. Myślińskiego dotycząca początków Lublina jako ośrodka władzy państwowej i kościelnej uległa nieznacznej modyfikacji. Badacz podtrzymywał jednak przekonanie o słabym zaludnieniu Lubelskiego (zwłaszcza terenów położonych na wschód od Lublina) przed połową XII wieku i o wzroście jego znaczenia dopiero za panowania Kazimierza Sprawiedliwego, w którym to okresie widział powstanie kasztelanii i archidiakonatu w Lublinie. Jednocześnie fakt, że najstarsza znana wzmianka o kasztelanie lubelskim jest młodsza o prawie trzy dekady od najwcześniejszego poświadczenia archidiakona lubelskiego, zdawał się skłaniać badacza do wysnucia hipotezy, że Kazimierz Sprawiedliwy jeszcze przed stworzeniem kasztelanii lubelskiej powołał do życia archidiakoniat, który obsadzał ludźmi realizującymi jego politykę³¹.

Niemal równocześnie z kluczowym artykułem K. Myślińskiego ukazał się tekst Józefa Szymańskiego dotyczący najstarszej fazy tworzenia struktur terenowej organizacji administracyjnej na terenie diecezji polskich³². Pomimo upływu ponad półwiecza od jego opublikowania właściwie nigdy nie był poważniej zauważony przy rozważaniach dotyczących początków archidiakonatu lubelskiego, mimo że umieszcza on powstanie archidiakonatów terenowych w zupełnie nowym, nieuwzględnianym przez innych autorów kontekście. Badacz zaczął swoje rozważania od krótkiego zreferowania dotychczasowych ustaleń polskiej historiografii, sprowadzających się do tezy uznającej, że notowane w źródłach od XIV wieku na ziemiach polskich okręgi administracji kościelnej, zwane prepozyturami terenowymi, powstały generalnie równocześnie lub nawet później niż archidiakonaty terenowe (zwane też archidiakonatami nowego typu) oraz że pokrywały się zasadniczo zarówno ich funkcje, jak i leżące u podstaw ich tworzenia cele. Autor stwierdził, że przekonania te opierają się na przesłankach nieuwzględniających pełnej złożoności sytuacji społecznej i prawnej Kościoła we wczesnym średniowieczu³³. Pogląd, który J. Szymański zamieścił już we wprowadzeniu do artykułu, najlepiej wyrazić zaczerpniętym z tego rzadko przytaczanego tekstu

³⁰ *Ibidem*, s. 167–168.

³¹ Idem, *W państwie piastowskim*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, red. T. Mencil, t. 1, Warszawa 1974, s. 149–154.

³² J. Szymański, *Powstanie i zanik organizacji prepozyturalnej w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne” 1967, t. 15, nr 2, s. 49–84.

³³ *Ibidem*, s. 49–50.

cytatem: „Wydaje się mianowicie, iż podział na prepozytury, chociaż nie dzielił systematycznie diecezji na okręgi, pozostawiając luki i enklawy, istniał już przed wprowadzeniem okręgów archidiakańskich, które nawiązały do niego, aczkolwiek w zasadzie system prepozytur miały przekreślić i wyeliminować”. Dodatkowo badacz sądził, że geneza prepozytur była związana z grupami kanoników świeckich, a jednocześnie zastrzegał, że stan badań nie pozwala wykluczyć także kanoników regularnych, benedyktynów, a nawet duchowieństwa nieobjętego żadną formacją kanoniczną. Z tego wynikał fakt, że prepozytury terenowe mogły pozostawać pod silnym wpływem księcia lub możnowładztwa. Właśnie chęć osłabienia tych wpływów miała inspirować biskupów do zorganizowania ściśle z nimi związanej instytucji archidiaconów terenowych. Akcja ta, wynikająca z tendencji centralistycznych w Kościele, doprowadziła do zaniku okręgowej organizacji prepozyturalnej. Przetrwanie części prepozytur terenowych w momencie pojawienia się archidiaconatów okręgowych J. Szymański tłumaczył przyjęciem przez niektórych prepozytów (zwłaszcza tych związanych z biskupem) inspirowanych przez papiestwo zasad reform kanonicznych i w efekcie uzyskaniem przez nich części uprawnień archidiakańskich³⁴. Badacz stwierdził, że organizacja prepozyturalna pojawiła się w ramach systemu karolińskiego, który – choć także wywodził się z tendencji centralistycznych – jednocześnie dopuszczał rozwój prądów decentralistycznych, reprezentowanych głównie przez możnowładztwo. Sądził, że w prepozyturach, z założenia planowanych jako struktury mające zadania centralistyczne, w efekcie lokalnych uwarunkowań górę wzięły siły decentralistyczne. W efekcie stwierdził, że zjawisko to zadecydowało zarówno o rozwoju tej organizacji kościelnej, jak i o jej późniejszym ostatecznym upadku³⁵.

Analizując bliżej sytuację na terenie diecezji krakowskiej, na terenie której zmiany najłatwiej śledzić i gdzie najwcześniej zostało przeprowadzone ostateczne unormowanie nowej organizacji archidiaconalnej, J. Szymański stwierdził, że prepozytury terenowe istniały w jej ramach niewątpliwie już w początkach XIII wieku, a więc w czasie, gdy pojawiły się tam pierwsze archidiaconaty okręgowe³⁶. Jednocześnie zauważył tajemnicze i niewyjaśnione zjawisko lekceważone przez większość badaczy, mianowicie występowanie na przełomie XII i XIII wieku na terenie tej samej diecezji równocześnie kilku archidiaconów bez określonego i powiązanego z nimi konkretnego okręgu. Zapewne sytuacja ta poprzedzała okres funkcjonowania wykształconych w pełni archidiaconatów terenowych posiadających ściśle określone granice. Dla nas szczególne znaczenie ma dostrzeżona przez autora możliwość utożsamienia odnotowanego w 1198 roku Jana archidiacona z Lublina ze wzmiankowanymi, noszącymi to samo imię,

³⁴ *Ibidem*, s. 50–52.

³⁵ *Ibidem*, s. 52.

³⁶ *Ibidem*, s. 60–63, 79.

archidiakonami: krakowskim w latach 1206–1210 (mimo występowania w tym samym okresie także archidiakona krakowskiego Andrzeja) oraz zawichojskim w 1212 roku (przy czym odrębne beneficjum dla archidiakona zawichojskiego wyodrębniono być może dopiero w latach dwudziestych XIII wieku)³⁷. Badacz uważał, że akcja organizowania struktury nowych archidiakonatów terenowych dotyczyła przede wszystkim pogranicza diecezji krakowskiej i państwa polskiego. Sądził, że w ramach reformy utworzono tylko dwa nowe okręgi, mianowicie radomski i lubelski. Inne zaś przekształcono w archidiakonaty z wcześniej istniejących prepozytur terenowych, a reorganizacja struktur zawsze miała jakiś związek z organizacją kanoniczną. W efekcie tam, gdzie istniały silne związki kanoników z biskupem (Kielce, Wiślica), zachowały się dawne uprawnienia prepozytów, przeniesione w innych miejscach – luźniej związanych z grupami kanonicznymi – na archidiakonów (Zawichost, Sandomierz – gdzie uprawnienia przyznano archidiakonom zupełnie niezależnym wobec lokalnych grup kanonicznych). Być może w trakcie tej reformy zanikł okręg prepozyturalny z centrum w Skalbmierzu³⁸.

Wnioski, jakie można wysnuć z tych rozważań, sprowadzają się do stwierdzenia, że powstanie archidiakonatów terenowych na wschodnich krańcach diecezji krakowskiej (w tym archidiakonatu lubelskiego) J. Szymański był skłonny widzieć w ramach podjętych przez biskupów szerszych reform już wcześniej istniejących struktur organizacyjnych, którymi były powiązane z grupami kanonicznymi prepozytury terenowe. Pojawienie się archidiakonów nowego typu, początkowo niezwiązanych z konkretnymi, precyzyjnie określonymi terytoriami, w jego wizji miało przypadać na schyłek XII i początek XIII wieku, choć jednocześnie aż do końca XIII wieku mogli występować tzw. archidiakoni starego typu (jeden dla całej diecezji z władzą delegowaną przez biskupa). Już we wcześniejszych tekstach badacza znajdujemy potwierdzenie i uzupełnienie tej wizji, gdy zwrócimy uwagę na obecne tam stwierdzenia o reformie małopolskich grup kanonicznych w drugiej połowie XII wieku, która doprowadziła nawet do likwidacji niektórych spośród tych grup. Równocześnie miała być tworzona właśnie organizacja archidiakonalna³⁹.

Ostateczne i pełne przedstawienie interesujących nas procesów znalazło się w innej pracy J. Szymańskiego, której opublikowanie z powodu różnego typu przyczyn opóźniło się o blisko trzy dekady⁴⁰. Autor zauważył, że program reformy Kościoła w Polsce został zawarty już w skierowanym do Bolesława Szczodrego

³⁷ *Ibidem*, s. 77–78.

³⁸ *Ibidem*, s. 79–81.

³⁹ Idem, *Wczesnośredniowieczne kanoniczne środowisko zawichojsko-sandomierskie*, „Roczniki Humanistyczne” 1964, t. 12, nr 2, s. 217–218, 227; idem, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1: Średniowiecze, Kraków 1966, s. 207–209, 222–229.

⁴⁰ Idem, *Kanonikat świecki w Małopolsce od końca XI do połowy XIII wieku*, Lublin 1995, s. 14.

liście Grzegorza VII z 1075 roku. Program ten, polegający m.in. na rozbudowie i usprawnieniu działania kościelnych struktur administracyjnych, miał poprawić ocenianą przez papieża negatywnie sytuację wobec małej liczby, rozległości i znacznego zaludnienia polskich diecezji. Rzecz jasna program ten nie mógł być realizowany w czasach Władysława Hermana, który w polityce zagranicznej opierał się na obozie cesarskim, a zatem nie miał też możliwości wprowadzania inspirowanych przez papieża reform. Władca był więc zmuszony w polityce państwowej i kościelnej opierać się na ludziach popierających politykę książęcą. Ludźmi takimi mogli być bardzo zależni od monarchy kanonicy, przy czym sytuacja polityczna za panowania Władysława Hermana wskazuje, że polski ruch kanonicki był powiązany z regułą akwizgrańską. W ten sposób badacz logicznie wyjaśnił genezę licznych fundacji grup kanonickich, na czele których zawsze stał prepozyt i na których opierała się struktura terenowych prepozytur jako okręgów jurysdykcyjnych (Wiślica, Kielce, Zawichost, Sandomierz, Skalbierz), poprzedzających archidiaconaty nowego typu⁴¹.

Zdaniem J. Szymańskiego za panowania Bolesława Krzywoustego kanonikat świecki nadal się rozwijał. Do istniejących wcześniej w diecezji krakowskiej grup kanonickich, których badacz domyślał się w Krakowie (przy katedrze oraz przy kościołach św. Michała, św. Andrzeja i św. Jana Chrzciciela), Sandomierzu, Zawichoście, Stopnicy i Skalbierzu, miały przybyć nowo fundowane w Imielnie, Kijach, Mstyczowie, Pełczyskach, Prandocinie, Ruszcy i Szańcu. Grupy te były skromne pod względem liczebności, a jednocześnie charakterystyczny był fakt, że tylko w przypadku Kijów była to fundacja książęca, natomiast wszystkie pozostałe niemal na pewno były fundowane przez potężne rody możnowładcze. Dodatkowo jedynie w Pełczyskach można się doszukać związków z biskupem krakowskim (zresztą być może także na tle związków rodowych). Jest to o tyle istotne, że pomimo pewnej kontroli ze strony biskupa relacje między fundatorem a grupą kanonicką opierały się w tym czasie na zasadzie kościoła prywatnego⁴². Dopiero w drugiej połowie XII wieku nastąpiła reforma kanonikatu małopolskiego, który wyzwolił się wtedy spod wpływu władzy książęcej, stając się jednocześnie obiektem zainteresowania ze strony biskupa. Biskupi przeorganizowali w tym okresie ruch kanonicki, nadając mu nowe uprawnienia, co prowadziło do ograniczenia i zaniku wpływów możnowładztwa. Pochodzące z tego czasu nowe fundacje kanonickie, które badacz widział w Wiślicy, Kielcach, u św. Floriana na Kleparzu i w Opatowie, miały inny charakter i nabrały większego znaczenia w porównaniu do wcześniej istniejących grup, z których część nawet upadła. J. Szymański zwrócił też uwagę na to, że zapewne na przełomie XII i XIII wieku doszło do swoistego „nasylenia” obszaru diecezji krakowskiej siecią kościołów

⁴¹ *Ibidem*, s. 21–23, 26–29, 32, 51, 55, 64, 67.

⁴² *Ibidem*, s. 33, 35, 43.

określonych przez niego jako „parafialne” (porównywalnego do stwierdzonego na drodze badań występującego w połowie XIV stulecia), co w pełni zaspokoiło ówczesne potrzeby. Co ciekawe, można postawić tezę, że w drugiej połowie XII wieku nastąpił zapewne wyraźny wzrost liczby nowych fundacji „parafialnych” na obszarach późniejszego archidiakonatu lubelskiego i południowej Małopolski, czyli tam, gdzie dla pierwszej połowy tego stulecia nie potwierdzono istnienia grup kanonickich, zwłaszcza mniejszych, pochodzących z fundacji możnowładczych. W pierwszej połowie XIII wieku liczba nowych fundacji zaczęła na tych terenach spadać. Z kolei na obszarach, na których kanonicy działali już w pierwszej połowie XII wieku, większość fundacji parafialnych przypadła na XIII wiek, a w stuleciu poprzednim było ich mniej. Wyjaśnienie tego zjawiska zdaniem J. Szymańskiego jest stosunkowo proste – jest skutkiem pełnienia przez kanoników funkcji związanych z *cura animarum* i zaspokojeniem przez nich potrzeb w tej sferze. Dopiero stopniowe odejście kanoników od duszpasterstwa spowodowało konieczność fundowania nowych parafii. Jednocześnie małe grupy kanonickie, przede wszystkim pochodzące z fundacji możnowładczych, były przekształcane w ośrodki parafialne⁴³. Właśnie na drugą połowę XII wieku przypadła kolejna fala reform, która silnie wpłynęła na małopolski kanonikat, doprowadzając w konsekwencji do jego poważnego kryzysu w następnym półwieczu. Reformy te były częścią wielkich zmian następujących w polskim Kościele, zmieniających w bardzo poważny sposób jego strukturę (w duchu centralizacji zarządzania diecezjami). Właśnie wtedy wytworzyła się terytorialna organizacja archidiakonalna, obejmująca także archidiakonat z centrum w Lublinie, co dla nas jest szczególnie ważne⁴⁴. Wydaje się, że po ukazaniu się tekstów J. Szymańskiego badacze nie wypowiadali się o początkach i najwcześniejszym okresie dziejów terenowego archidiakonatu lubelskiego w równie śmiały i inspirujący sposób.

Za jedyny wyjątek od tej reguły należy uznać wypowiedzi Ireny Kutyłowskiej. Badaczka nie tylko podobnie do P. Szafrana powiązała najwcześniejsze wzmianki o istnieniu archidiakonatów we wschodniej części diecezji krakowskiej z przesłankami pozwalającymi uznać istnienie bezpośrednio na północ od nich już w latach dwudziestych XII wieku archidiakonatu czerskiego, lecz także wyraźnie zasugerowała, że skuteczna reorganizacja zarządu diecezjami mogła mieć miejsce jedynie „w silnej i scentralizowanej jednostce politycznej”. Stwierdziła, że w Polsce taka sytuacja miała miejsce za panowania Bolesława Krzywoustego, dodatkowo wzmacniając swoją tezę zauważonymi już przez J. Szymańskiego wcześniejszymi zaleceniami Grzegorza VII odnośnie do organizacji diecezji w Polsce. W efekcie doszła do wniosku, że archidiakonaty „rozlokowane wzdłuż Wisły” (a zatem też lubelski) „mogły otrzymać swoje siedziby w grodach kasztelańskich

⁴³ *Ibidem*, s. 61–62, 70–72.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 73–74.

około 1124 roku”. Dodatkowo jako jedyna dotąd przytoczyła argument przeciwko tezie o powołaniu do życia archidiaconatów w diecezji krakowskiej dopiero w drugiej połowie XII lub w początkach XIII wieku. Stwierdziła, że przeprowadzonej wtedy reformy zarządu diecezją nie pominąłby milczeniem Wincenty Kadłubek w swojej *Kronice*⁴⁵. W innym miejscu wprost wyraziła przypuszczenie o powstaniu archidiaconatu lubelskiego przed połową XII wieku, „w czasach Krzywoustego i z udziałem legata Idziego”⁴⁶.

Pod koniec XX wieku, przy okazji rozważań na dziejami wzgórza staromiejskiego w Lublinie, do wcześniejszych pomysłów J. Szymańskiego i K. Myślińskiego nawiązał Andrzej Rozwałka, stwierdzając, że ich przypuszczenia znalazły potwierdzenie na drodze badań archeologicznych, a w efekcie przyjmując, że archidiaconat lubelski powstał w drugiej połowie XII wieku. Co prawda znalazł poglądy części badaczy domyślających się powołania do życia tej struktury administracyjnej w pierwszej połowie XII wieku, ale był skłonny przyznać rację raczej tym wypowiedziom, które datowały to wydarzenie na schyłek stulecia. Rozwinął jednocześnie koncepcję istnienia w pobliżu kościoła św. Michała dworu należącego do archidiakona lubelskiego oraz placu targowego. Osada archidiakona miała się jego zdaniem rozwijać od końca XII wieku. Nie podparł jednak swojej tezy żadnym argumentem⁴⁷.

Bardzo podobnym tropem, w oparciu niemal o te same wcześniejsze wypowiedzi badaczy, swoje rozważania o początkach archidiaconatu lubelskiego A. Rozwałka poprowadził w swojej kolejnej pracy, tym razem poświęconej bezpośrednio osadnictwu na terenie interesującej nas jednostki administracyjnej. Warto jednak odnotować, że zapewne pod wpływem też I. Kutylowskiej autor nie odrzucił już tak zasadniczo możliwości powstania archidiaconatu lubelskiego

⁴⁵ I. Kutylowska, *Rozwój Lublina w VI–XIV wieku na tle urbanizacji międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu*, Lublin 1990, s. 53–55.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 148. Bez komentarza należy pozostawić zupełnie pozbawioną podstaw źródłowych „ostrożną hipotezę” badaczki, która stwierdziła, że „utworzenie tak późno archidiaconatów terenowych” mogło wynikać z przetrwania we wschodniej Małopolsce ośrodków „obrazku grecko-słowiańskiego” (*ibidem*, s. 149).

⁴⁷ A. Rozwałka, *Lubelskie wzgórze staromiejskie w procesie formowania się średniowiecznego miasta*, Lublin 1997, s. 14–15, 70–75. Autor przypisał nawet J. Szymańskiemu stwierdzenie, że wokół kościoła św. Michała istniała osada będąca własnością biskupią lub archidiaconońską (*ibidem*, s. 70). Tymczasem Szymański przypuszczał jedynie, że Lublin już przed 1317 rokiem był osadą mającą cechy miasta, a w osadzie tej istniał kościół mający własne uposażenie, z prawem patronatu nienależącym do księcia. Zob. J. Szymański, *Dokument lokacyjny Władysława Łokietka dla Lublina z 1317 roku*, [w:] *Lublin 1317–1967...*, s. 276. Żadnego uzasadnienia nie ma powoływanie się przez A. Rozwałkę na inny artykuł J. Szymańskiego (*Biskupstwa...*), w którym rzekomo miała być mowa o osadzie archidiaconońskiej w Lublinie. Jest natomiast faktem, że autor w tekście tym w tle rozważań nad reformą przekształcającą archidiaconat starego typu w nowe archidiaconaty terenowe w diecezji krakowskiej stwierdził, że zagadnienie uposażenia archidiakona lubelskiego jest „skomplikowane” (*ibidem*, s. 207–209).

w pierwszej połowie XII wieku, a w pewnym miejscu stwierdził, że mógł on powstać właśnie w tym okresie. W efekcie uznał także, że osada archidiakańska na wzgórzu staromiejskim istniała już nie „w końcu”, lecz „w drugiej połowie” XII wieku, dodając nawet, że wniosek ten został potwierdzony na drodze badań archeologicznych⁴⁸.

Po upływie kolejnych kilku lat A. Rozwałka powrócił jednak do swoich wcześniejszych poglądów i na początku XXI wieku ponownie stwierdził, że archidiaconat lubelski powstał „raczej” w latach 1191–1198, a w początkach XII wieku Lublin „jawi się jako ośrodek o znaczeniu lokalnym, z zaledwie rozwijającą się organizacją parafialną”⁴⁹, co wydaje się stać w sprzeczności z informacjami przekazanymi w tej samej publikacji⁵⁰. Podobne przekonania badacz wyraził także dekadę później⁵¹. Teza o powstaniu archidiaconatów terenowych we wschodniej części diecezji krakowskiej u schyłku XII wieku zadomowiła się na dobre w historiografii. Tadeusz Lalik w latach dziewięćdziesiątych XX wieku moment powstania archidiaconatu zawichojskiego widział „u schyłku” XII wieku⁵², a tworzenie archidiaconatów terenowych w diecezji krakowskiej wiązał z czasami panowania Kazimierza Sprawiedliwego⁵³. Analogiczne przekonania podzielał w tym czasie Józef Dobosz, który na przełomie XX i XXI stwierdził, że terenowa organizacja terytorialna (nazwana przez niego „prepozyturalno-archidiakańska”) powstała na terenie polskich diecezji (w tym także krakowskiej) w ostatnich dekadach XII wieku⁵⁴.

⁴⁸ A. Rozwałka, *Sieć osadnicza w archidiaconacie lubelskim w średniowieczu. Studium archeologiczno-historyczne*, Lublin 1999, s. 21–29.

⁴⁹ A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak, *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego*, Warszawa 2006, s. 106–107.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 81–84, gdzie pojawia się teza o istnieniu na wzgórzu Grodzisko grodu w połowie XI wieku, a najpóźniej w XII wieku, oraz o możliwości funkcjonowania tam kaplicy grodowej; na s. 84–85 omówiono „osady podgrodowe” na Czwartku i Białkowskiej Górze oraz osadę na Hajdowie, które miały funkcjonować już w X i XI wieku; na s. 86–91 mowa jest o kościele i osadzie targowej na Czwartku, istniejącej „przed połową XII wieku”.

⁵¹ Idem, *Przed powstaniem miasta lokacyjnego. Stan badań archeologicznych średniowiecznego Lublina. Wybrane problemy*, [w:] *Lublin. 700 lat dziejów miasta*, red. G. Figiel, R. Szczygieł, W. Śladowski, Lublin 2017, s. 23.

⁵² T. Lalik, *Zawichost we wcześniejszym średniowieczu*, [w:] *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. S. Tabaczyński, D. Wyczółkowski, wsp. red. D. Cyngot, Warszawa 2018, s. 38, 41, 43. Tekst jest przedrukiem artykułu opublikowanego w „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej” (1992, nr 2, s. 137–151), a następnie w *Szkicach zawichojskich* (red. T. Dunin-Wąsowicz, S. Tabaczyński, Zawichost 1999, s. 39–55).

⁵³ *Ibidem*, s. 40.

⁵⁴ J. Dobosz, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego*, Poznań 1995, s. 81 i n., 134, 210; idem, *Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002, s. 432.

Na początku XXI wieku pojawiła się jeszcze jedna wypowiedź, o której należy wspomnieć przy omawianiu badań nad archidiakonatem lubelskim. Był to tekst Jarosława K. Marczewskiego zawarty w pracy dotyczącej struktur i działalności lubelskiego Kościoła w średniowieczu⁵⁵. Autor przedstawił zarówno wcześniejsze badania dotyczące początków archidiakonatu, jak i jego granice, obszar, rozwój struktur parafialnych, uposażenie oraz osoby i kompetencje archidiaconów. Nie wypowiedział się jednak jasno, które z referowanych przez siebie koncepcji, często ze sobą sprzecznych, uważa za słuszne, a które jego zdaniem straciły aktualność.

Podsumowując dotychczasowe ustalenia dotyczące czasu powstania archidiakonatu lubelskiego, trzeba stwierdzić niemalże powszechną zgodę co do faktu, że powstał on w ostatnich dekadach XII wieku (część badaczy nawet wyraźniej akcentowała schyłek tego stulecia). Nie próbując podważać tej wielce prawdopodobnej tezy, zauważmy w tym miejscu jedynie, że jest ona oparta na stosunkowo kruchej podstawie źródłowej i należy liczyć się również z tym, że archidiacon osiadł na stałe w Lublinie nawet nieco później⁵⁶. Jednocześnie zauważmy, że nie został przyjęty przez większość autorów pomysł lokujący powołanie do życia archidiakonatu lubelskiego w pierwszej połowie XII stulecia (choć niektórzy zdawali się do tej idei powracać). W końcu należy też stwierdzić zupełny brak nawiązania w historiografii do pewnych śmiałych, lecz logicznych i dopracowanych w szczegółach hipotez J. Szymańskiego. Jeżeli przyjąć, że badacz ten miał rację, widząc powstałe w diecezji krakowskiej być może już w drugiej połowie XI wieku prepozytury terenowe jako poprzednika ustanowionej na przełomie XII i XIII wieku sieci archidiaconatów terenowych, musimy zadać sobie również pytanie o to, czy także archidiaconat lubelski mógł zastąpić starszą jednostkę prepozyturalną. Sam autor nigdy nie wymienił Lublina jako centrum takiej struktury, ale wydaje się, że istnieją pewne przesłanki pozwalające na pójście tym tropem⁵⁷.

⁵⁵ J. Marczewski, *op. cit.*, s. 84–101.

⁵⁶ J. Chachaj, *Początki lubelskiego ośrodka kościelnego...*, s. 195–196.

⁵⁷ Pomijając zupełnie podstawowe pytanie, dlaczego Lublin jako jedyne miejsce będące później ośrodkiem archidiaconatu terenowego nie był nigdy brany pod uwagę jako centrum prepozytury terenowej, zauważmy, że dyskusja o czasie powstania lubelskiego ośrodka kościelnego wciąż nie jest zamknięta. Próby przedstawienia w jednym miejscu przesłanek mogących przemawiać za jego wcześniejszą niż dwunastowieczną genezą spotkały się z gwałtownym sprzeciwem. Zob. M. Kosonowski, *Czy królowa Rycheza mogła coś wiedzieć o Lublinie? Na marginesie koncepcji powstania i rozwoju organizacji kościelnej w Lublinie w XI–XIV wieku pióra Jacka Chachaja*, „Nasza Przeszłość” 2015, t. 124, s. 265–300; idem, *Jeszcze raz o najdawniejszych wiekach dziejów Lublina i o rzekomej XI-wiecznej genezie tamtejszych struktur kościelnych. Epilog do dyskusji z Jackiem Chachajem*, „Studia Historyczne” 2017, t. 60, nr 3, s. 87–118. Jednak w świetle serii odkryć archeologicznych, które miały miejsce w ostatnich latach w Lublinie (wyniki tylko części z nich zostały wprowadzone do obiegu naukowego: R. Niedźwiadek, *Obszar Krakowskiego Przedmieścia w okresie wczesnośredniowiecznym*, [w:] *Krakowskie Przedmieście w 450-lecie Unii Lubelskiej*,

Pozostaje to jednak tymczasem jedynie postulatem badawczym na przyszłość, podobnie jak wciąż pozostająca do rozstrzygnięcia kwestia chronologii powstania najstarszych świątyń lubelskich i powiązania ich z konkretnymi urzędami⁵⁸.

Trzeba przy tym stwierdzić, że przynajmniej od lat dziewięćdziesiątych XX wieku w literaturze zadomowiło się na dobre wiele poglądów, które powinny skłaniać do rewizji silnie utrwalonych tez dotyczących czasu powstania oraz genezy jednostek kościelnej administracji terytorialnej we wschodniej części diecezji krakowskiej, w tym także archidiaconatu lubelskiego. Wyrażane pojedynczo z reguły nie budzą sprzeciwu badaczy i zdają się nie mieć większego znaczenia dla sygnalizowanych, interesujących nas kwestii. Sytuacja ulega jednak zmianie, gdy owe nienegowane przez badaczy tezy potraktujemy jako grupę uznanych, wzajemnie powiązanych poglądów. Wówczas albo musimy dojść do całkowicie innej, niż dotychczas przyjęta, wizji tworzenia omawianych struktur, albo powinniśmy szukać zawiłych wyjaśnień dla zjawisk, które dotąd tłumaczono w tradycyjny sposób. Musimy bowiem stwierdzić, że niektóre przekazy źródłowe zawierają wiadomości słabo dotąd wykorzystywane w analizach.

Jako przykład tez, na które należy jeszcze zwrócić baczniejszą uwagę z racji ich znaczenia, można przywołać choćby kwestie związane z uposażeniem archidiacona lubelskiego, w tym te z wciąż niewyjaśnionym w pełni pochodzeniem tych dochodów. W oparciu o przekaz J. Długosza, mówiący o przeprowadzonej przez króla Kazimierza II (z reguły utożsamianego z Kazimierzem Wielkim) zamianie z archidiaconem lubelskim posiadanej wcześniej przez dostojnika kościelnego posiadłości położonej między kościołem św. Michała i klasztorem św. Stanisława na podlubelską wieś Dziesiąta⁵⁹, już ponad pół wieku temu K. Myśliński sformułował wniosek o istnieniu od XII wieku znacznych rozmiarów kościelnej (biskupiej, potem archidiakańskiej) własności, obejmującej przynajmniej wschodnią część dzisiejszego Wzgórza Staromiejskiego⁶⁰. Dwie dekady temu poglądy różnych badaczy dotyczące powstania, ale także zaniku własności archidiakańskiej na terenie późniejszego miasta lokacyjnego (przenoszonego przez część autorów na czasy Władysława Łokietka) wyczerpująco zreferował J. Marczewski⁶¹.

red. R. Niedźwiadek, Lublin 2019, s. 61, 73–87; P. Chabrzyk, *Denary krzyżowe z badań archeologicznych z okolicy Bramy Krakowskiej i placu Łokietka w Lublinie*, „Studia i Materiały Lubelskie” 2012, t. 23, s. 113–116), uporczywe negowanie możliwości istnienia w tym miejscu w miarę dobrze rozwiniętej sieci kościelnej już pod koniec XI wieku wydaje się nie mieć dalszego sensu.

⁵⁸ O ile w miarę pewne wydają się związki archidiacona z kościołem św. Michała, o tyle niejasna jest sprawa rezydencjonalnej świątyni ewentualnego prepozyta lubelskiego, nie da się bowiem wykluczyć, że rolę tę mogła pełnić kaplica grodowa.

⁵⁹ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1, wyd. A. Przezdziecki, Kraków 1863, s. 198; idem, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 2, wyd. A. Przezdziecki, Kraków 1864, s. 538.

⁶⁰ K. Myśliński, *Najstarszy Lublin...*, s. 167–168.

⁶¹ J. Marczewski, *op. cit.*, s. 91–93.

Trzeba jednak zauważyć, że o ile trafność samego spostrzeżenia K. Myślińskiego odnośnie do istnienia własności archidiakańskiej na terenie późniejszego miasta w murach nie może budzić żadnych wątpliwości, o tyle sam zapis Długosza dotyczący tej własności zawiera przynajmniej kilka zagadek. Przede wszystkim nie znamy źródeł tej informacji. Nie wiemy, czy kanonik krakowski opierał się na tradycji przechowywanej właśnie w krakowskiej kapitule katedralnej, do której należał, czy też może raczej na jakimś lokalnym lubelskim przekazie. Nie wiemy, czy słuszne jest utożsamienie Długoszowego „Kazimierza drugiego” z Kazimierzem Wielkim, zwłaszcza że w przypadku uznania w nim Kazimierza Sprawiedliwego przekaz staje się bardziej zgodny z dzisiejszymi poglądami⁶². Z kolei przyjęcie, że w istocie w tradycji utrwalonej przez Długosza była mowa o Kazimierzu Sprawiedliwym, prowadziłoby do wniosku, że interesujące nas książęce nadanie na rzecz Kościoła zapewne miało miejsce jeszcze przed okresem panowania tego władcy, a w jego czasach doszło jedynie do pewnych regulacji organizacyjnych dotyczących archidiakonatu lubelskiego, obejmujących być może również wymianę gruntów między władcą a archidiaconem lubelskim lub biskupem krakowskim. Być może działania te należy wiązać z powołaniem do życia archidiakonatu nowego typu i przekształceniem wcześniej istniejącej struktury działającej przy świątyni lubelskiej. Długosz przekazał przecież, że archidiakonat powstał „z kościoła parafialnego”⁶³. Po pierwsze, oznaczałoby to, że wspomniana, obecnie zupełnie nieznana, struktura istniała już przed okresem panowania Kazimierza Sprawiedliwego. Po drugie, wiele wskazywałoby na fakt, że najpóźniej około połowy XII wieku owa instytucja kościelna została uposażona nadaniem obejmującym jakąś część lubelskiego zespołu osadniczego, zapewne wraz z zamieszkującą w tej części ludnością. Długosz być może znał tradycję dotyczącą lokalizacji owego nadania, ale nie wiemy, na ile tradycja ta w sposób precyzyjny określała jego zasięg. Należy się jednak spodziewać, że było to więcej niż odnotowana w XV wieku *platea*. Jak się wydaje, tego typu nadania miały miejsce zarówno w XII wieku, jak i w okresie wcześniejszym, gdy były w zasadzie zjawiskiem bardziej typowym w przypadku przeprowadzanych przez monarchów uposażeń instytucji kościelnych. Pewne tropy wskazują na możliwość przesunięcia interesującego nas wydarzenia nawet

⁶² Długosz (*Liber...*, t. 1, s. 198) wspominał o powstaniu archidiakonatu lubelskiego w czasach „króla Polski Kazimierza drugiego” (*Archidiaconatus Lubiniensis ex ecclesia parochiali in Lublin creatus, tempore Casimiri Secundi regis Poloniae*), a w dalszej części jego zapisu jest mowa o tym, że właśnie ten Kazimierz dokonał zamiany gruntów z archidiaconem lubelskim. Gdyby uznać, że zapis mówi o Kazimierzu Sprawiedliwym, zgadzałoby się to z dominującym obecnie poglądem odnośnie do czasu powstania archidiakonatu lubelskiego. Z reguły przyjmuje się jednak, że chodzi w tym miejscu o Kazimierza Wielkiego.

⁶³ *Ibidem*, s. 198; idem, *Liber...*, t. 2, s. 538.

na drugą połowę XI wieku⁶⁴, ale zagadnienie to niewątpliwie wymaga jeszcze dalszych badań.

Inna istotna kwestia dotyczy dziesięciny snopowej z łąnów kmiecych, stanowiących znaczną część dochodów archidiakona lubelskiego oraz geograficznego rozmieszczenia osad, z których pobierał on tę formę uposażenia. W latach siedemdziesiątych XV wieku archidiakon lubelski pobierał dziesięciny z łąnów kmiecych Dziesiątej, przedmieścia Lublina (położonego naprzeciwko Dłotlic), Osmolic, Czechowa, Palikijów, Dąbrowicy, Ciecierzyna, Sławina, Woli Sławińskiej i Płouszowic⁶⁵. Geograficzne rozmieszczenie tych osad wykaczało poza ówczesny zasięg parafii lubelskiej, co już samo w sobie może być przesłanką do uznania, że mamy do czynienia z reliktem czasów znacznie wcześniejszych. Zwłaszcza przekazywanie dziesięcin z Osmolic może zwracać uwagę, bo wieś należała do parafii krężnickiej. Parafia ta, z racji wezwania kościoła w Krężnicy – św. Floriana, od dawna uchodziła za parafię, która mogła powstać w kilku dekadach po 1185 roku⁶⁶. Należy zatem przypuszczać, że archidiakon lubelski otrzymał prawo do dziesięcin snopowych z Osmolic jakiś czas przed powstaniem ośrodka kościelnego w Krężnicy, bo w przeciwnym przypadku to pleban krężnicki otrzymałby owo uposażenie. Zgadza się to z nienegowanym poglądem o wprowadzeniu powszechnej dziesięciny zbożowej w drugiej połowie XII wieku⁶⁷.

Nie można jednak wykluczyć, że część wymienionych wyżej zobowiązań dziesięcinnych ma jeszcze wcześniejszą genezę. Szczególne znaczenie ma przypadek północnych przedmieść Lublina, gdzie z części łąnów kmiecych dziesięcinę pobierał archidiakon lubelski, a z innych łąnów – klasztor łysogórski⁶⁸. Już K. Myśliński wyraził opinię, że benedyktyni z Łysej Góry otrzymali to uposażenie w czasach Bolesława Krzywoustego, zapewne w drugiej i trzeciej dekadzie XII wieku⁶⁹. Także badacz dziejów opactwa łysogórskiego Marek Derwich sądził,

⁶⁴ Wydaje się, że w początkach XV wieku przyjmowano istnienie lubelskiego kościoła św. Michała lub starszej, poprzedzającej go lubelskiej świątyni już w XI wieku. Zob. *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, cz. 2, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1883, nr 557, s. 396–397. Więcej na ten temat: J. Chachaj, *Początki kościołów lubelskich w świetle legend i przekazów historycznych*, Lublin 2010, s. 84–85; idem, *Lublin – miasto Rychezy? Lubelskie szkice historyczne XI–XIV wieku*, Lublin 2014, s. 88–89.

⁶⁵ J. Długosz, *Liber...*, t. 1, s. 198–201; idem, *Liber...*, t. 2, s. 536–538; idem, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 3, wyd. A. Przezdziecki, Kraków 1864, s. 243–244. Potwierdzenie zasięgu tych dziesięcin przynoszą wykazy z XVI wieku. Zob. *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum)*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 466.

⁶⁶ P. Szafran, *op. cit.*, s. 82–83.

⁶⁷ T. Lalik, *op. cit.*, s. 40.

⁶⁸ J. Długosz, *Liber...*, t. 1, s. 199; idem, *Liber...*, t. 2, s. 536; idem, *Liber...*, t. 3, s. 243–244; *Księga dochodów...*, s. 351, 466 (Czwartek).

⁶⁹ K. Myśliński, *Najstarszy Lublin...*, s. 158–159.

że większość dziesięcin klasztor otrzymał zapewne już w momencie swego powstania⁷⁰, czyli najpóźniej w latach trzydziestych XII stulecia⁷¹. Wydaje się, że jeśli przyjmiemy taką właśnie datację przekazania benedyktynom dziesięcin z części późniejszych północnych łąnów Lublina, powinno to być wyraźną przesłanką również dla uznania, że w tym samym czasie dziesięciny z sąsiadujących gruntów przyznano archidiakonowi lubelskiemu lub ewentualnie dostojnikowi kościelnemu, którego uprawnienia i część dochodów przejął kilka dekad później archidiakon (Długosz zapisał, że archidiakon powstał z kościoła lubelskiego i uposażony był dziesięcinami biskupimi⁷²). Odrzucenie tego wniosku zmuszałoby do poszukiwania uzasadnienia dla zróżnicowania czasowego wytworzenia powinności dziesięcinnych z sąsiadujących gruntów. Najprostszym wyjaśnieniem byłoby w tej sytuacji uznanie, że część gruntów została zagospodarowana później niż te położone obok nich, co zdaje się tłumaczeniem nieco karkołomnym.

Podsumowując dotychczasowy rozwój poglądów dotyczących powstania terenowego archidiakonatu lubelskiego, stwierdzamy, że powstał on zapewne w XII wieku lub w pierwszych dekadach XIII wieku. Najczęściej datuje się jego utworzenie na ostatnie dekady XII stulecia, ale obecnie nie można wykluczyć ani jego wcześniejszego, ani jego późniejszego powstania (obecnie można jedynie z dużą pewnością przyjąć, że powstał w okresie od lat dwudziestych XII wieku do lat dwudziestych XIII wieku). Nie można także wykluczyć, że zanim terenowy archidiakonat lubelski ostatecznie ukształtował się jako znana nam jednostka, na jego obszarze mogły funkcjonować wcześniejsze kościelne terenowe struktury administracyjne (archidiakonat starego typu, a wcześniej terenowa prepozytura lub inna jednostka jej odpowiadająca) o podobnych funkcjach, które zostały później przekształcone w ramach reform w omawianą strukturę.

Był już także dokładnie badany i opisywany zasięg terenowego archidiakonatu lubelskiego. Zagadnienie to dla najwcześniejszego okresu jest możliwe do przedstawienia jedynie jako mniej lub bardziej prawdopodobna hipoteza. Z reguły, przede wszystkim na podstawie bardzo licznych analogii do innych obszarów, przyjmuje się, że pierwotny zasięg archidiakonatu lubelskiego został oparty na istniejących w momencie jego powstania granicach jednostek administracji państwowej. Najczęściej badacze wspominają, że w składzie terenowego archidiakonatu lubelskiego znalazły się tereny podlegające ośrodkom państwowym w Lublinie i Solcu⁷³. Już samo hipotetyczne, ale dość powszechnie przyjmowane

⁷⁰ M. Derwich, *Benedyktynski klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa–Wrocław 1992, s. 280.

⁷¹ *Ibidem*, s. 269.

⁷² J. Długosz, *Liber...*, t. 1, s. 198; idem, *Liber...*, t. 2, s. 536.

⁷³ W ostatnich dekadach na ten temat zob. A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak, *op. cit.*, s. 102; J. Chachaj, *Bliżej...*, s. 21, przypis 2. W obu pracach przywołane zostały najważniejsze wcześniejsze wypowiedzi badaczy w tej kwestii.

oparcie zasięgu interesującej nas jednostki kościelnej m.in. o granice nieznane-go okręgu soleckiego, co skutkowało trwałą przynależnością do archidiaconatu lubelskiego terenów położonych na zachód od Wisły, a także kształt podlegających archidiaconowi obszarów mogą stanowić kolejną przesłankę do uznania, że czas powstania omawianej instytucji zapewne należałoby widzieć w okresie nieco wcześniejszym, niż się dotąd przyjmuje. Jest to jednak jedno z zagadnień, które jeszcze powinno być obiektem badań. Jak już wspomniano, wyjątek od zgodnego uznawania, że jednostki administracji kościelnej tworzone w oparciu o istniejące w danym momencie podziały państwowe i polityczne, stanowi jedna z wypowiedzi K. Myślińskiego, który w pewnym momencie przypuszczał, że ustanowienie ośrodka archidiaconatu w Lublinie mogło poprzedzać istnienie w tym miejscu centrum państwowego⁷⁴. Badacz nie odniósł się jednak do kwestii zasięgu oddziaływania ośrodków administracji państwowej i kościelnej, o których pisał.

Dokładniejsze odtworzenie granic terenowego archidiaconatu lubelskiego jest możliwe dopiero dla przełomu pierwszej i drugiej ćwierci XIV wieku dzięki istnieniu niemal kompletnego i wiarygodnego źródła przekrojowego, jakim są akta Kamery Apostolskiej, zawierające wykazy dziesięciny papieskiej i świętopietrza⁷⁵. Spisy wymieniają poszczególne kościoły w ramach konkretnych jednostek administracji kościelnej i wyłania się z nich spójny i logiczny obraz podziałów⁷⁶ (zob. ryc. 1–2), który można niemal na pewno w znacznym stopniu odnosić również do okresu wcześniejszego – XIII wieku, a być może też do drugiej połowy XII wieku. Kilkanaście lat temu przebieg granic opisywanej jednostki terytorialnej oraz jego zmiany w okresie do końca XVI wieku został dokładnie omówiony. Na południu archidiaconat lubelski graniczył z archidiaconatem zawichojskim, na zachodzie, na niewielkim odcinku, z prepozyturą kielecką, na północy z archidiaconatem (później dekanatem) radomskim, a wschodni zasięg omawianej jednostki wyznaczała granica diecezji krakowskiej. Jan Długosz zapisał, że archidiaconat lubelski graniczył na tym odcinku z diecezjami chełmską i łucką⁷⁷. Cechą charakterystyczną, sprawiającą wrażenie śladu dawnych, nieaktualnych już zapewne w XIV wieku, a niewątpliwie w XV wieku, podziałów jest trwała przynależność

⁷⁴ K. Myśliński, *W państwie piastowskim...*, s. 149–154.

⁷⁵ Jako pierwszy część wykazów opublikował w drugiej połowie XIX wieku Augustin Theiner. Zob. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. 1–2, wyd. A. Theiner, Rzym 1860–1861. Następnie były one publikowane w XX wieku przez Jana Ptaśnika i Stanisława Szczura. Zob. *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1: *Akta Kamery Apostolskiej*, vol. 1: 1207–1344, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913; *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 2: *Akta Kamery Apostolskiej*, vol. 2: 1344–1374, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913; *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 9: *Akta Kamery Apostolskiej*, vol. 3: *Księga kolektora papieskiego Piotra syna Stefana 1373–1375*, wyd. S. Szczur, Kraków 1994.

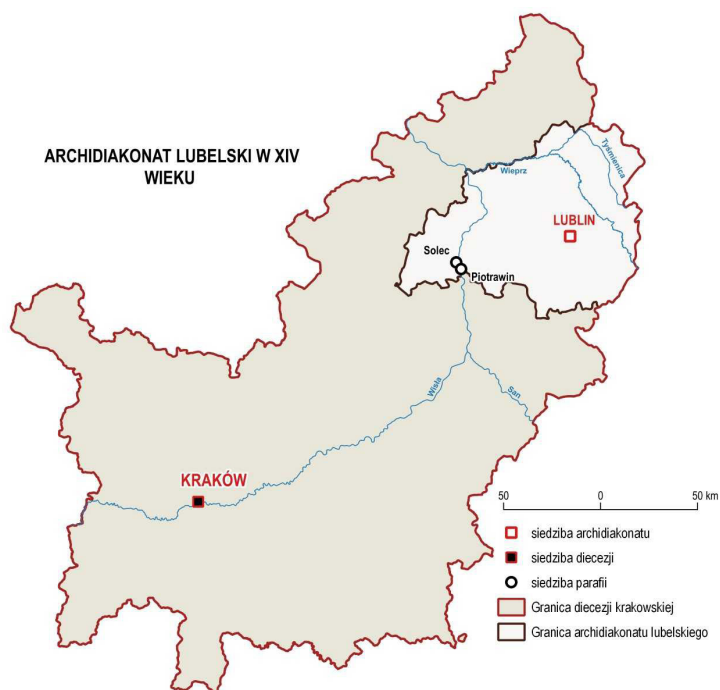
⁷⁶ *Monumenta Poloniae Vaticana...*, t. 1–2, passim.

⁷⁷ J. Chachaj, *Bliżej...*, s. 21–45, gdzie także jest odesłanie do konkretnych źródeł i literatury oraz szersze omówienie kwestii dyskusyjnych, co zwalnia nas z dokładnego referowania zagadnienia w tym miejscu.

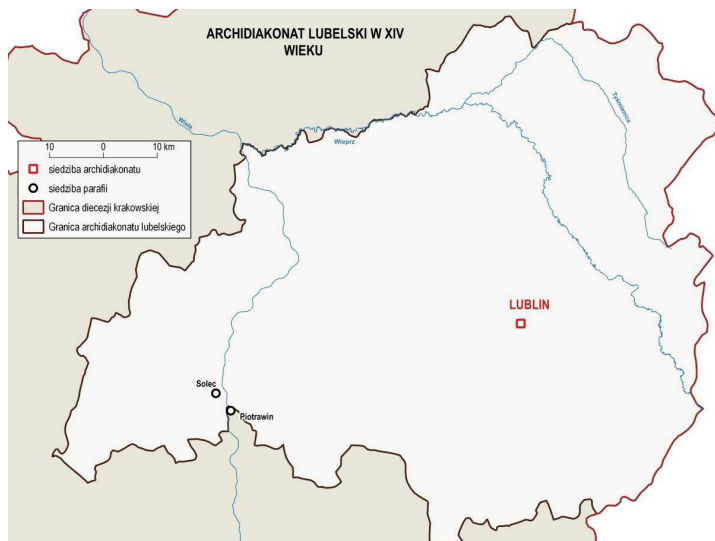
do archidiaconatu lubelskiego pasa parafii posiadających centra na zachodnim brzegu Wisły – w początkach XIV wieku: Solca, Chotczy, Serokomla (późniejszego Janowca), Jaroszyna, oraz ziem położonych jeszcze dalej na zachód (być może nawet do późniejszego Zwolenia). Ponadto zwraca uwagę bardzo duża trwałość granic archidiaconatu lubelskiego, uchwytnych dla pierwszej połowy XIV wieku (a zatem prawdopodobnie także starszych), które w zasadzie poza drobnymi korektami dotyczącymi pojedynczych parafii, których przyczyny zmian przynależności administracyjnej nie zawsze są jasne (Piotrawin, Boby, Boiska, Zakrzówek⁷⁸), przetrwały do końca XVIII wieku. Odstępstwem od tej zasady do pewnego momentu wydaje się być granica północna, która w XIV wieku, a być może również w XV lub XVI wieku, na pewnych odcinkach przesunęła się na pewien czas na południe od linii rzek Wieprza i Tyśmienicy. Kwestia tego odcinka granicy archidiaconatu lubelskiego wymaga jednak jeszcze dalszych badań, z uwzględnieniem pogłębionych analiz rozwoju początkowo bardzo słabego osadnictwa na tym terenie. W 1531 roku włączono do archidiaconatu lubelskiego parafie Kock i Czemierniki (która niewątpliwie należała do niego już w XIV wieku, później zaś została przeniesiona do archidiaconatu radomskiego), a ostatecznie u schyłku XVI wieku także cały dekanat łukowski, obejmujący większość ziemi łukowskiej (zob. ryc. 3). Od tego momentu terytorium archidiaconatu lubelskiego w dużym stopniu pokrywało się z obszarem województwa lubelskiego. Największe różnice w zasięgu obu jednostek występowały na południu województwa lubelskiego, gdzie parafie należały do archidiaconatu zawichojskiego, a Biłgoraj i Puszcza Sol ska do diecezji chełmskiej, oraz na części położonego na zachód od Wisły terenu sięgającego na zachodzie po linię Grabowiec–Rzeczniów–Wielgie–Ciepielów–Wysokie Koło–Regów, wchodzącego wciąż do archidiaconatu lubelskiego. Teren ten znajdował się w granicach województwa sandomierskiego, podobnie jak trzy parafie położone na wschodnich krańcach ziemi stężyckiej⁷⁹. Stan ten przetrwał przez kolejne niemal 200 lat (zob. ryc. 4).

⁷⁸ Najpóźniej przed 1529 rokiem w składzie archidiaconatu lubelskiego znalazły się Boby (zdaniem części badaczy nie należały do niego wcześniej), a do archidiaconatu radomskiego przeszedł Zwolen. Piotrawin i Zakrzówek znalazły się w granicach archidiaconatu lubelskiego w końcu XVI wieku. Zob. J.R. Marczewski, *op. cit.*, s. 89; J. Chachaj, *Bliżej...*, s. 23–24, 41.

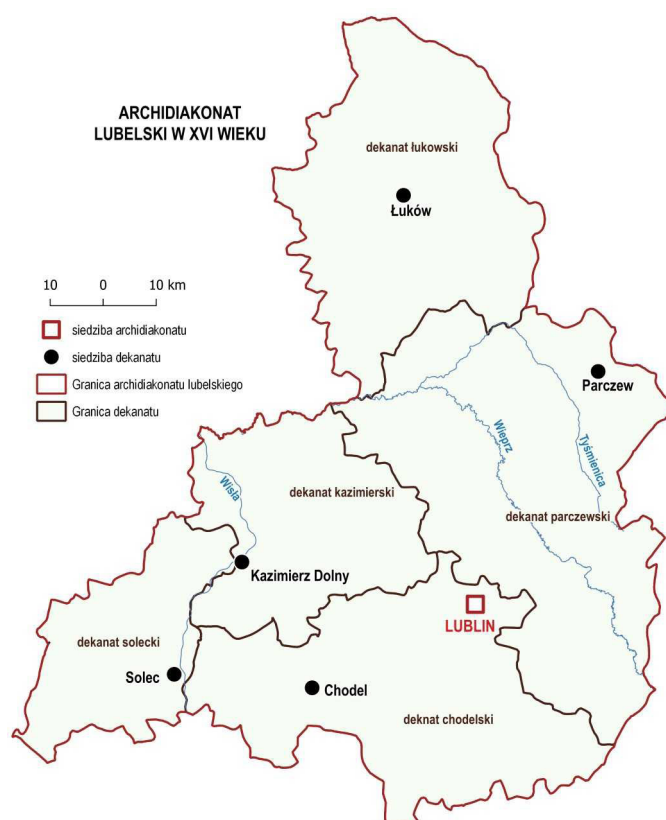
⁷⁹ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 131, 138–139 (arkusze XIV, XXI, XXII)

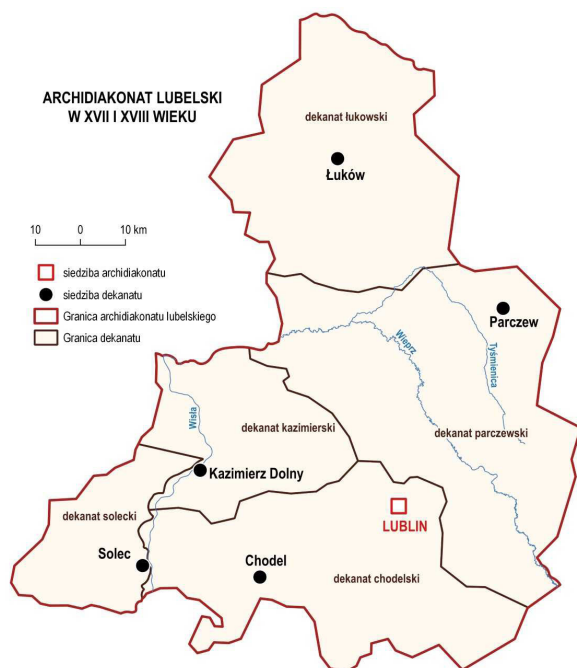
Ryc. 1. Archidiecezja lubelska w XIV wieku

Ryc. 2. Archidiecezja lubelska w XIV wieku

Ryc. 3. Archidiecezja lubelska w XVI wieku

Ryc. 4. Archidiecezja lubelska w XVII i XVIII wieku

Jarosław Marczewski, powołując się na wyniki badań Tadeusza Ledenberga, podał, że archidiecezja lubelska obejmowała w XIV wieku 6285 kilometrów kwadratowych⁸⁰. Trzeba jednak pamiętać, że obliczenia te były oparte o założenia, które przyjął T. Ledenberger, uznając niektóre tereny na podstawie własnych decyzji za bezładne. Nie powinno więc dziwić, że choćby tylko z tego powodu późniejsze dokładniejsze ustalenia Stanisława Litaka dotyczące drugiej połowy XVIII wieku podają znacznie większą powierzchnię archidiecezji lubelskiej, mianowicie 9235 kilometrów kwadratowych. Pamiętając, że S. Litak odnosił się do powiększonego w XVI wieku obszaru omawianej jednostki administracyjnej, obejmującego także liczący 2120 kilometrów kwadratowych dekanat łukowski, niepodlegający w XIV wieku archidiecezji lubelskiej, i tak mamy do czynienia z liczbą 7115 kilometrów kwadratowych dla pozostałego terenu⁸¹, co oznacza różnicę ponad 13% wobec dawniejszych ustaleń.

Jako pierwszy całościowe badania dotyczące skali i tempa rozwoju sieci kościelnej (od XIII wieku parafialnej) na terenie archidiecezji lubelskiej do końca XVI wieku przeprowadził ponad pół wieku temu P. Szafran. Wypowiedział

⁸⁰ J. Marczewski, *op. cit.*, s. 90.

⁸¹ S. Litak, *Atlas...*, s. 88.

się on w kwestii dokładniejszego czasu powstania tylko w przypadku części badanych przez siebie kościołów, opierając swoje ustalenia w największym stopniu o wezwania świątyni i pierwsze wzmianki źródłowe na ich temat. Jego wypowiedzi odnośnie do chronologii kształtowania sieci kościelnej w archidiaconacie lubelskim są w wielu miejscach zawiłe i trudne do jednoznacznej interpretacji. Badacz np. sądził, że „w momencie powstania archidiaconatu”, czyli w pierwszej połowie XII wieku, mogło istnieć na jego terenie sześć kościołów, ale był skłonny tę listę poszerzyć. W innym miejscu stwierdził, że w końcu XII wieku istniało na terenie archidiaconatu lubelskiego 15 kościołów, a co najmniej pięć kolejnych powstało w następnym stuleciu. Aż 24 nowe parafie miały też powstać w XV wieku. Na dołączonej mapie ustalenia dotyczące powstania poszczególnych kościołów zostały oparte o daty wynikające ze źródeł przekrojowych (1325, 1464, 1600). Niestety, pewne błędy, które znalazły się na tej mapie, spowodowały dodatkowy zamęt⁸². Mimo że część ustaleń P. Szafrana szybko spotkała się z poważną krytyką⁸³, zagościły one na stałe w obiegu naukowym i do niedawna odwoływano się do nich, niejednokrotnie całkiem bezkrytycznie⁸⁴. Podejmowane w ostatnich latach próby podjęcia na nowo badań nad kształtowaniem się najstarszej sieci kościelnej w archidiaconacie lubelskim w oparciu o nowsze metody⁸⁵ skłaniają do dokonania korekt w ustaleniach P. Szafrana, a skala poprawek dotyczących badań obejmujących okres do końca XVI wieku przekracza 40% liczby badanych świątyni⁸⁶. Trzeba także pamiętać o ziemi łukowskiej, która została ostatecznie włączona do archidiaconatu lubelskiego, ale została pominięta przez P. Szafrana w jego opracowaniu, bo w interesującym go okresie znajdowała się poza zasięgiem omawianej jednostki. Rozwój sieci kościelnej na tym terenie został w sposób wyczerpujący opracowany przez S. Litaka⁸⁷.

⁸² P. Szafran, *op. cit.*, s. 81–83, 85, 104–105, 117–121, 123–126, mapa: Rozwój sieci parafialnej Lubelskiego do końca XVI wieku. Na przykład Łączna została na mapie zaznaczona jako parafia istniejąca w 1325 roku, chociaż nie występuje w źródłach w tym czasie, a także w tekście autor datuje jej powstanie prawidłowo. Niestety, błąd ten zadomowił się w części literatury.

⁸³ J. Tazbirowa, *op. cit.*, s. 606–610, zwłaszcza s. 607–609.

⁸⁴ Czasem opierano na tych ustaleniach dalsze badania, nie przeprowadzając żadnych korekt. Zob. A. Rozwałka, *Sieć osadnicza...*

⁸⁵ J. Chachaj, *Najstarsze kościoły lubelskie*, [w:] *Ziemia – człowiek – sztuka. Interdyscyplinarne studia nad ziemią. Archeologia, historia, kultura, sztuka*, red. U. Mazurczak, Lublin 2015, s. 375–412.

⁸⁶ Idem, *The Development of the Parish Network in the Archdeaconry of Lublin Until the End of the 16th Century: The Current State of Research*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2019, t. 112, s. 132.

⁸⁷ S. Litak, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1964, t. 12, nr 2, s. 5–136; idem, *Powstanie organizacji parafialnej a rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej XII–XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne” 2000, t. 48, nr 2 (specjalny), s. 283–307.

Nie wchodząc w tym miejscu w szczegółowe analizy, na podstawie wiarygodnych źródeł stwierdzamy istnienie 24 parafii na terenie archidiecezji lubelskiej w 1325 roku (w tym sześć z centrami leżącymi na zachód od Wisły)⁸⁸, a dodatkowo jeszcze trzech (Kock, Łuków, Piotrawin) na obszarach, które zostały włączone w jego granice później. Biorąc pod uwagę sytuację omawianego terenu w XIII wieku (zwłaszcza po 1240 roku) oraz w pierwszej dekadzie XIV stulecia, bardzo ostrożny szacunek nakazuje domyślać się istnienia przynajmniej około połowy (na pewno ponad dziesięciu) spośród tych ośrodków kościelnych już w początkach XIII wieku, co z kolei skłania do uznania, że co najmniej kilka z nich mogło funkcjonować już u schyłku XI wieku⁸⁹. Podważanie istnienia sieci kościelnej na terenie późniejszego archidiecezji lubelskiej i ziemiach sąsiednich w XI wieku zmusza do przyjęcia karkołomnych założeń dotyczących schodźmy tak zasadniczych kwestii jak: stan osadnictwa, postępy chrystianizacji, a nawet przynależność polityczna tego obszaru.

Późniejszy rozwój sieci parafialnej daje się śledzić znacznie lepiej, bo w oparciu o pełniejszą bazę źródłową. Na przełomie trzeciej i czwartej ćwierci XIV wieku źródła przekrojowe notują istnienie 22 parafii, ale istniały wówczas również inne, notowane wcześniej i zapewne czasowo zniszczone, co pozwala uznać, że było ich wtedy co najmniej 28⁹⁰, a do tej liczby trzeba dodać znajdujące się wtedy jeszcze poza obszarem archidiecezji lubelskiej Piotrawin, Kock, Łuków i powstałą przed 1350 rokiem parafię Tuchowicz⁹¹. Ostatnie lata XIV wieku (po wstąpieniu na tron Władysława Jagiełły) oraz pierwsze sześć dekad XV wieku przyniosły gwałtowny rozwój sieci parafialnej w archidiecezji lubelskiej. Już na samym początku XV wieku liczba parafii wzrosła na jego terenie do 34, a około 1460 roku (który stanowi wyraźną cezurę w procesie rozwoju sieci parafialnej omawianego obszaru) do 53 (w tym cztery nowe na zachód od Wisły; zanikła w tym czasie parafia w Goszczy). Tylko dwie nowe (Zwolen i efemeryczna parafia w Białce) powstały najpóźniej w drugiej połowie XV wieku⁹². W XV wieku powstało także sześć parafii na terenie późniejszego dekanatu łukowskiego,

⁸⁸ *Monumenta Poloniae Vaticana...*, t. 1, s. 171–173.

⁸⁹ Za najstarsze ośrodki kościelne omawianego obszaru należy zapewne uznać Lublin, Solec, Gołęb, Jaroszyn, oraz Wąwolnicę. Istnieją także przesłanki pozwalające domyślać się równie dawnych świątyń w innych miejscach: Kocku, Mełgwi, być może w Kazimierzu i Garbowie, a także być może w Chotczy czy Piotrowinie.

⁹⁰ Jeśli notowany w XIV wieku kościół w Bochońcu był już wówczas ośrodkiem parafii, liczbę tę trzeba podnieść do 29. Ostatnio w sposób pełniejszy zob. J. Chachaj, *Bliżej...*, s. 77.

⁹¹ S. Litak, *Powstanie organizacji parafialnej...*, s. 286–287.

⁹² J. Chachaj, *Bliżej...*, s. 77–84; idem, *Tempo procesów urbanizacji i rozwoju sieci parafialnej w Lubelskiem w XV i XVI wieku*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014, s. 182.

włączonego ostatecznie w końcu XVI wieku do archidiakonatu lubelskiego⁹³. Wraz z wcześniej wymienionymi liczba parafii na omawianym obszarze wzrosła wtedy już do 63.

Ostatni okres, w którym szybko rosła liczba parafii archidiakonatu lubelskiego, przypadł na trzecią, czwartą i piątą dekadę XVI wieku, gdy powstało osiem kolejnych parafii położonych, z jednym wyjątkiem, w jego północnych częściach⁹⁴. W tym samym czasie powstała jeszcze jedna parafia w ziemi łukowskiej i dwie na jej pograniczu z ziemią stężycką⁹⁵. W następnych dekadach nastąpiło zatrzymanie rozwoju sieci parafialnej związane z pojawieniem się w Lubelskiem silnych prądów reformacyjnych. Część wcześniej istniejących parafii zanikła w tym okresie na krótszy lub dłuższy czas, niektóre odrodziły się dopiero w XVII wieku, a pewne parafie zanikły lub zmieniły swoje centra. W kilku miejscach zamiast ośrodków parafialnych funkcjonowały tylko świątynie filialne. Jedynie z ziemi łukowskiej w ostatnich kilkunastu latach XVI wieku fundowano nowe parafie⁹⁶.

Na podstawie przekrojowych oficjalnych źródeł kościelnych jesteśmy w stanie zrekonstruować stan struktur parafialnych archidiakonatu lubelskiego u schyłku XVI wieku, już po przeprowadzeniu podziału na dekanaty i włączeniu dekanatu łukowskiego. W dekanacie parczewskim było wówczas 13 parafii, w chodelskim – 14, w kazimierskim – 13, w soleckim – 14, w łukowskim – 14. Wśród wyliczonych w zestawieniu parafii trzy nadal nie funkcjonowały (zostały zapisane jako sprofanowane)⁹⁷, co oznacza, że realnie na terenie archidiakonatu działało 65 parafii. Na części terenu archidiakonatu lubelskiego sieć parafialna osiągnęła zapewne na przełomie XVI i XVII wieku swój stan optymalny i nie ulegała większym zmianom aż do końca istnienia archidiakonatu (było tak w dekanacie łukowskim). Jej rozwój następował w większej skali jedynie w dekanatach chodelskim i parczewskim. Około 1772 roku w dekanatach tych było odpowiednio 21 i 22 parafii. W pozostałych dekanatach liczby parafii nie uległy od schyłku XVI wieku większym zmianom: w łukowskim i kazimierskim było ich po 14, w soleckim zaś 10⁹⁸.

Terenowy archidiakonat lubelski był przede wszystkim jednostką administracji kościelnej średniego szczebla, znajdującą się pomiędzy biskupem a podstawowymi strukturami diecezjalnymi, który stanowiły parafie. Jego powstanie

⁹³ S. Litak, *Powstanie organizacji parafialnej...*, s. 288–289, 292–295, 297, 301. Pięć z nich powstało w ziemi łukowskiej, a jedna (Wojcieszków) na pograniczu ziemi łukowskiej i stężyckiej, w granicach której miała swoje centrum.

⁹⁴ J. Chachaj, *Bliżej...*, s. 85–89; idem, *Tempo...*, s. 182–183.

⁹⁵ S. Litak, *Powstanie organizacji parafialnej...*, s. 299–304.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 304–305.

⁹⁷ W. Kowalski, *Schematyzm diecezji krakowskiej z tzw. kopiarza wiślickiego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2004, t. 81, s. 117.

⁹⁸ S. Litak, *Atlas...*, s. 254–257; H. Gapski (red.), *op. cit.*, s. 48.

wynikało w największym stopniu z dążenia do usprawnienia i centralizacji zarządu diecezją. Archidiakon terenowy od początku reprezentował zatem biskupa – miał od niego delegowane uprawnienia dotyczące zarządu i kontroli podlegającego mu terenu (w tym obowiązki wizytacyjne), a zwłaszcza duchowieństwa i majątku kościelnego, oraz egzaminowania kandydatów do przyjęcia święceń. W najwcześniejszym okresie sprawował także władzę sądową nad sprawami duchownymi, aż do czasu, gdy uprawnienia te przejął, najpóźniej w początkach XV wieku, oficjał⁹⁹.

Jak wykazał Waldemar Kowalski, archidiakonat lubelski został podzielony na dekanaty w 1598 roku, choć w zachodniej części diecezji krakowskiej jednostki te istniały już zapewne w XII wieku¹⁰⁰. Pojawienie się dekanatów we wschodnich obszarach diecezji było skutkiem reform Soboru Trydenckiego, które zwiększyły kompetencje dziekanów kosztem właśnie archidiakonów terenowych, co wynikało z dążenia do usprawnienia zarządzania diecezją¹⁰¹.

Dopiero w drugiej połowie XVIII wieku nastąpiły zmiany, które być może należy traktować jako wyraz dążenia władz kościelnych do usamodzielnienia Lublina wobec Krakowa jako ośrodka diecezjalnego¹⁰². W 1767 roku została erygowana sufragania lubelska, którą zamierzano połączyć z archidiecezją kolegiaty lubelskiej (biskup sufragan lubelski miał być jednocześnie archidiecezjanem). Do połączenia godności doszło jednak dopiero w 1796 roku (czyli w czasach, gdy terenowy archidiakonat lubelski, przynajmniej w swoim historycznym kształcie, już realnie nie funkcjonował), po śmierci archidiecezjan Aleksandra Trembińskiego,

⁹⁹ P. Hemperek, *Oficjalat lubelski...*, s. 47. Więcej o uprawnieniach archidiakonów terenowych zob. idem, *Oficjalat okręgowy w Lublinie XV–XVIII w. Studium z dziejów organizacji sądownictwa kościelnego*, Lublin 1974, s. 32–40, 79; J. Szymański, *Kanonikat*, s. 73–74; J.R. Marczewski, *Duszpasterska*, s. 98–100. Ostatnio w skrócie: J. Chachaj, *Bliżej*, s. 73.

¹⁰⁰ W. Kowalski, *Schematyzm...*, s. 103–104, 107. O uprawnieniach dziekanów zob. P. Hemperek, *Oficjalat lubelski...*, s. 40–42. O czasie ich powstania zob. więcej: B. Kumor, *Początki organizacji dekanalnej na ziemiach polskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1970, t. 7, nr 2, s. 92 i n.; J. Chachaj, *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna...*, s. 379–387. P. Szafran (*op cit.*, s. 31, przypis 69) na podstawie wcześniejszej literatury przyjmował błędnie, że dekanaty powstały na terenie archidiecezjanatu lubelskiego przed 1565 rokiem. Dodatkowo w przywołanym przez niego tekście nie ma takiej tezy. Zob. T. Glemma, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510–1570*, „Nasza Przyszłość” 1946, t. 1, s. 57.

¹⁰¹ W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „Studia Płockie” 1975, t. 3, s. 169–170, 174; S. Litak, *Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 84; idem, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 52.

¹⁰² Projekty tego typu formułowano już w pierwszej połowie XVII wieku. Zob. idem, *Kościół łaciński...*, s. 38–39.

gdy jego prałaturę objął biskup sufragan, a zarazem dotychczasowy dziekan kolegiaty lubelskiej Jan Lenczowski¹⁰³.

Listy i zestawienia archidiaconów lubelskich były już podawane przez wielu badaczy: J.A. Wadowskiego¹⁰⁴, Stanisława Kurasia¹⁰⁵, J.R. Marczewskiego (w sposób bardzo szczątkowy)¹⁰⁶, B. Kumora¹⁰⁷. W ostatnich latach zestawienia te zostały zweryfikowane i uzupełnione, poczynając od osób notowanych na archidiaconii lubelskiej w XII i XIII wieku zasiadających w krakowskiej kapitule katedralnej, przez duchownych należących do kapituły funkcjonującej od lat siedemdziesiątych XVI wieku przy kolegiacie lubelskiej, kończąc na przełomie XVIII i XIX wieku, gdy archidiacon znalazł się w składzie lubelskiej kapituły katedralnej¹⁰⁸. Jak się wydaje, dysponujemy obecnie niemal kompletną listą archidiaconów lubelskich, z braku źródeł raczej trudną do uzupełnienia dla wcześniejszego okresu średniowiecza, choć nie można jeszcze wykluczyć jej kolejnych korekt. Dokładniejsza kwerenda źródłowa pozwoliła bowiem stwierdzić konieczność naniesienia poprawek i uściśleń w dotychczasowych ustaleniach dotyczących archidiaconów lubelskich z okresu zarówno średniowiecza¹⁰⁹, jak i epoki nowożytnej¹¹⁰. Nie oznacza to, że osoby archidiaconów lubelskich nie powinny być poddane bardziej kompleksowym badaniom. Część duchownych sprawujących tę funkcję, nawet w okresie nowożytnym, jest jeszcze bardzo słabo poznana pod względem pochodzenia społecznego, powiązań rodzinnych, wykształcenia czy dróg osobistej kariery.

¹⁰³ J.A. Wadowski, *op. cit.*, s. 133–135. Sufraganie terenowe były strukturami specyficznymi, występującymi tylko w Rzeczypospolitej, na obszarze diecezji krakowskiej, wileńskiej i wrocławskiej. Zob. S. Litak, *Kościół łaciński...*, s. 41.

¹⁰⁴ J.A. Wadowski, *op. cit.*, s. 105–106.

¹⁰⁵ *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 3: *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, oprac. S. Kuraś, Warszawa 1983, s. 132.

¹⁰⁶ J.R. Marczewski, *op. cit.*, s. 96–97.

¹⁰⁷ B.S. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej...*, s. 67–69.

¹⁰⁸ J. Chachaj, *Archidiaconi lubelscy w XV wieku*, „*Nasza Przyszłość*” 2009, t. 111, s. 55–83; idem, *Bliżej...*, s. 116–125, 360–361; idem, *Archidiaconi lubelscy do końca XIV wieku*, [w:] *Scientia et Fidelitate. Księga pamiątkowa Ewy i Czesława Deptulów, Profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. T. Panfil, Lublin 2013, s. 169–190; idem, *Obsada prałatur w lubelskiej kolegiacie pod wezwaniem św. Michała w epoce nowożytnej. Stan badań*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Nulla dies sine linea. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Rokowi w 70. rocznicę urodzin*, red. E. Kościak, F. Wolański, R. Żerelik, Toruń 2017, s. 128.

¹⁰⁹ Idem, *Przez Lublin i Sandomierz do Krakowa, Przemyśla i Wilna. Przyczynek do rozważań o drogach kariery duchowieństwa w późnym średniowieczu na przykładzie biografii Jana, syna Bogusława z Padwi, oraz Mikołaja z Gorzkowa*, [w:] *Sub vexillo servire. Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu urodzin i pracy naukowej Profesora Jana Ptaka*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2022, s. 638–642.

¹¹⁰ Idem, *Obsada prałatur...*, s. 126 z przypisem 19.

Wciąż nie ma całościowego opracowania historii archidiakonatu lubelskiego, którego dzieje obejmują okres ponad 600 lat, czyli niemal dwukrotnie dłuższy niż w przypadku historycznego województwa lubelskiego. Wiele zagadnień wymaga jeszcze dokładnych analiz i korekt, ale nie ulega wątpliwości, że historia archidiakonatu i województwa lubelskiego w średniowieczu i epoce nowożytnej ma bardzo wiele elementów wspólnych i są one ze sobą wzajemnie ściśle powiązane, mimo że wspomniane jednostki administracyjne nie pokrywały się ze sobą terytorialnie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Długosz J., *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1–3, wyd. A. Przedziecki, Kraków 1863–1864.
- Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława, cz. 2, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1883.
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski, t. 2: 1153–1333, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886.
- Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. *Liber retaxationum*), wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1: *Akta Kamery Apostolskiej*, vol. 1: 1207–1344, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913.
- Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 2: *Akta Kamery Apostolskiej*, vol. 2: 1344–1374, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913.
- Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 9: *Akta Kamery Apostolskiej*, vol. 3: *Księga kolektora papieskiego Piotra syna Stefana 1373–1375*, wyd. S. Szczur, Kraków 1994.
- Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. 1–2, wyd. A. Theiner, Rzym 1860–1861.
- Volumina Legum. Prawa konstytucje y przywileje Krolestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, y Wszystkich Prowincyi należących: na walnych seymach koronnych od Seymu Wiślickiego Roku Panskiego 1347 az do ostatniego Seymu uchwalone*, t. 9: *ab anno 1782 ad annum 1792 acta Reipublicae continens*, Kraków 1889.

Opracowania

- Chabrzyk P., *Denary krzyżowe z badań archeologicznych z okolicy Bramy Krakowskiej i placu Łokietka w Lublinie*, „*Studia i Materiały Lubelskie*” 2012, t. 23, DOI: 10.61464/siml.54.
- Chachaj J., *Archidiakoni lubelscy do końca XIV wieku*, [w:] *Scientia et Fidelitate. Księga pamiątkowa Ewy i Czesława Deptułów, Profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. T. Panfil, Lublin 2013.
- Chachaj J., *Archidiakoni lubelscy w XV wieku*, „*Nasza Przyszłość*” 2009, t. 111, DOI: 10.52204/np.2009.111.55-83.
- Chachaj J., *Bliżej schizmatyków niż Krakowa... Archidiakoniat lubelski w XV i XVI wieku*, Lublin 2012.
- Chachaj J., *Jeden czy dwa groby? Transformacja obrazu czasu i przestrzeni sakralnej Lublina w dziełach Jana Długosza na przykładzie dominikańskiego kościoła św. Stanisława*, „*Roczniki Humanistyczne*” 2013, t. 61, nr 2.
- Chachaj J., *Lublin – miasto Rycerzy? Lubelskie szkice historyczne XI–XIV wieku*, Lublin 2014.
- Chachaj J., *Najstarsze kościoły lubelskie*, [w:] *Ziemia – człowiek – sztuka. Interdyscyplinarne studia nad ziemią. Archeologia, historia, kultura, sztuka*, red. U. Mazureczak, Lublin 2015.
- Chachaj J., *Obsada pralatur w lubelskiej kolegiacie pod wezwaniem św. Michała w epoce nowożytnej. Stan badań*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Nulla dies sine linea. Księga jubileuszowa*

- dedykowana Profesorowi Bogdanowi Rokowi w 70. rocznicę urodzin*, red. E. Kościak, F. Wolański, R. Żerelik, Toruń 2017.
- Chachaj J., *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna w diecezji krakowskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1999, t. 71, DOI: 10.31743/abmk.9002.
- Chachaj J., *Początki kościołów lubelskich w świetle legend i przekazów historycznych*, Lublin 2010.
- Chachaj J., *Początki lubelskiego ośrodka kościelnego*, [w:] *Lublin przez siedem wieków. Wydarzenia i ludzie*, red. E. Niebelski, Lublin 2017.
- Chachaj J., *Przez Lublin i Sandomierz do Krakowa, Przemyśla i Wilna. Przyczynek do rozważań o drogach kariery duchowieństwa w późnym średniowieczu na przykładzie biografii Jana, syna Bogusława z Padwi, oraz Mikołaja z Gorzkowa*, [w:] *Sub vexillo servire. Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu urodzin i pracy naukowej Profesora Jana Ptaka*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2022.
- Chachaj J., *Rozwój sieci parafialnej i początki organizacji dekanalnej w diecezji krakowskiej do końca XII wieku. Próba podsumowania*, „Roczniki Humanistyczne” 2008, t. 56, nr 2.
- Chachaj J., *Tempo procesów urbanizacji i rozwoju sieci parafialnej w Lubelskiem w XV i XVI wieku*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014.
- Chachaj J., *The Development of the Parish Network in the Archdeaconry of Lublin Until the End of the 16th Century: The Current State of Research*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2019, t. 112.
- Derwich M., *Benedyktynski klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa–Wrocław 1992.
- Dobosz J., *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego*, Poznań 1995.
- Dobosz J., *Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002.
- Dzieje Lubelszczyzny*, t. 3: *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, oprac. S. Kuraś, Warszawa 1983.
- Gapski H. (red.), *Atlas historyczny (archi)diecezji lubelskiej 1805–2010*, Lublin 2011.
- Glemla T., *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510–1570*, „Nasza Przyszłość” 1946, t. 1, DOI: 10.52204/np.1946.1.43-96.
- Grocholski H., *Powstanie archidiaconatu zawichojskiego i jego najstarsze kościoły do połowy XIV w.*, „Roczniki Humanistyczne” 1965, t. 13, nr 2.
- Hemperek P., *Oficjalat lubelski w XV wieku*, „Rocznik Lubelski” 1979, t. 21.
- Hemperek P., *Oficjalat okręgowy w Lublinie XV–XVIII w. Studium z dziejów organizacji sądownictwa kościelnego*, Lublin 1974.
- Jop S., *Sieć parafialna archidiaconatu sandomierskiego do końca XVI w.*, „Sprawozdania TN KUL” 1958, nr 7.
- Kosonowski M., *Czy królowa Rycheza mogła coś wiedzieć o Lublinie? Na marginesie koncepcji powstania i rozwoju organizacji kościelnej w Lublinie w XI–XIV wieku pióra Jacka Chachaja*, „Nasza Przyszłość” 2015, t. 124, DOI: 10.52204/np.2015.124.265-299.
- Kosonowski M., *Jeszcze raz o najdawniejszych wiekach dziejów Lublina i o rzekomej XI-wiecznej genezie tamtejszych struktur kościelnych. Epilog do dyskusji z Jackiem Chachajem*, „Studia Historyczne” 2017, t. 60, nr 3, DOI: 10.12797/SH.60.2017.03.05.
- Kowalski W., *Schematyzm diecezji krakowskiej z tzw. kopiańca wiślickiego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2004, t. 81, DOI: 10.31743/abmk.9511.
- Kozłowska-Budkowa Z., *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, z. 1: *Do końca wieku XII*, Kraków 1937 (reedycja: Kraków 2006).
- Kumor B., *Archidiaconat*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, t. 1, Lublin 1973.
- Kumor B., *Organizacja archidiaconalna w Małopolsce południowej*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny” 1959, t. 2, nr 1–2, DOI: 10.21697/pk.1959.2.1-2.07.

- Kumor B., *Początki organizacji dekanalnej na ziemiach polskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1970, t. 7, nr 2.
- Kumor B.S., *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002.
- Kutyłowska I., *Rozwój Lublina w VI–XIV wieku na tle urbanizacji międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu*, Lublin 1990.
- Lalik T., *Zawichost we wcześniejszym średniowieczu*, [w:] *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. S. Tabaczyński, D. Wyczółkowski, wsp. red. D. Cyngot, Warszawa 2018.
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Litak S., *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1964, t. 12, nr 2.
- Litak S., *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996.
- Litak S., *Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994.
- Litak S., *Powstanie organizacji parafialnej a rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej XII–XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne” 2000, t. 48, nr 2 (specjalny).
- Marczewski J.R., *Duszpasterska działalność Kościoła w średniowiecznym Lublinie*, Lublin 2002.
- Mazurkiewicz J., *Ustrój i znaczenie Lublina w życiu polityczno-prawnym dawnej Polski*, [w:] *Lublin 1317–1967*, red. H. Zins, Lublin 1967.
- Michalski W., *Two Medieval Traditions of Lublin and Their Influence on the Local Community's Sense of Identity (13th? – the Beginning of the 17th Century)*, „Annales UMCS. Sectio F” 2017, t. 72, DOI: 10.17951/f.2017.72.149.
- Müller W., *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „Studia Płockie” 1975, t. 3.
- Myśliński K., *Lublin w życiu gospodarczym i politycznym Polski przedrozbiorowej*, [w:] *Lublin 1317–1967*, red. H. Zins, Lublin 1967.
- Myśliński K., *Najstarszy Lublin – proces tworzenia się średniowiecznego miasta*, „Rocznik Lubelski” 1966, t. 9.
- Myśliński K., *W państwie piastowskim*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, red. T. Mencil, t. 1, Warszawa 1974.
- Niedźwiadek R., *Obszar Krakowskiego Przedmieścia w okresie wczesnośredniowiecznym*, [w:] *Krakowskie Przedmieście w 450-lecie Unii Lubelskiej*, red. R. Niedźwiadek, Lublin 2019.
- Potkański K., *Granice biskupstwa krakowskiego*, „Rocznik Krakowski” 1900, t. 4.
- Rozwałka A., *Lubelskie wzgórze staromiejskie w procesie formowania się średniowiecznego miasta*, Lublin 1997.
- Rozwałka A., *Przed powstaniem miasta lokacyjnego. Stan badań archeologicznych średniowiecznego Lublina. Wybrane problemy*, [w:] *Lublin. 700 lat dziejów miasta*, red. G. Figiel, R. Szczygieł, W. Śladkowski, Lublin 2017.
- Rozwałka A., *Sieć osadnicza w archidiaconacie lubelskim w średniowieczu. Studium archeologiczno-historyczne*, Lublin 1999.
- Rozwałka A., Niedźwiadek R., Stasiak M., *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego*, Warszawa 2006.
- Rybarski A., *Losy Album Miechowskiego*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 37.
- Rzepa J., *Organizacja terytorialna sądownictwa kościelnego w diecezji krakowskiej do pierwszego rozbioru Polski*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1957, t. 4, nr 3.
- Rzewuska-Kurzeja B., *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej w średniowieczu*, „Nasza Przyszłość” 1983, t. 59, DOI: 10.52204/np.1983.59.69-96.
- Silnicki T., *Organizacja archidyaconatu w Polsce*, Lwów 1927.
- Skrzyniarz R., *Początki archiwum zakonnego bożogrobców w Miechowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1999, t. 71, DOI: 10.31743/abmk.9005.
- Szafran P., *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskim*, Lublin 1958.

- Szymański J., *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1: Średniowiecze, Kraków 1966.
- Szymański J., *Dokument lokacyjny Władysława Łokietka dla Lublina z 1317 roku*, [w:] *Lublin 1317–1967*, red. H. Zins, Lublin 1967.
- Szymański J., *Kanonikat świecki w Małopolsce od końca XI do połowy XIII wieku*, Lublin 1995.
- Szymański J., *Powstanie i zanik organizacji prepozyturalnej w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne” 1967, t. 15, nr 2.
- Szymański J., *Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko zawichojско-sandomierskie*, „Roczniki Humanistyczne” 1964, t. 12, nr 2.
- Tazbirowa J., [rec.] *Przemysław Szafran, Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem, Lublin 1958*, s. 228, „Przegląd Historyczny” 1959, t. 50, nr 3.
- Wadowski J.A., *Kościół lubelskie*, Kraków 1907 (wyd. 2, Lublin 2004, reprint).
- Wiśniowski E., *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965.
- Zahajkiewicz M.T., *Centralne urzędy i instytucje diecezjalne*, [w:] *Dzieje archidiecezji lubelskiej (1805–2005)*, red. M.T. Zahajkiewicz, Lublin 2005.
- Zahajkiewicz M.T., *Diecezja, jej granice i organizacja terytorialna*, [w:] *Dzieje archidiecezji lubelskiej (1805–2005)*, red. M.T. Zahajkiewicz, Lublin 2005.

ABSTRACT

The article attempts to summarise the current findings regarding the history of the Lublin Territorial Archdeaconry. Particular emphasis is placed on the scholarly debate concerning the origin and establishment of this ecclesiastical administrative unit. The study presents both the prevailing viewpoints that have shaped the discourse and alternative standpoints that challenge commonly accepted narratives, thereby highlighting the need for further research. Notably, the overlooked works of Józef Szymański seem particularly inspiring. Additionally, the article examines issues related to the territorial scope, internal administrative divisions, stages of the development of the ecclesiastical network within the Lublin Archdeaconry, as well as those who held the office of Lublin archdeacon.

Keywords: Archdeaconry of Lublin; Middle Ages; Early Modern period